

SOLA
A Biblia népei
Jegyzet

Tartalom

Bevezetés.....	3
1. A kánaániták	4
1.1. Kiket nevezhetünk kánaániaknak?	4
1.2. Honnan származtak?	6
1.3. Mit mond a Biblia a kánaánitákról?.....	6
1.4. Kánaán a pátriárkák idején (i.e. 19-16. század).....	7
1.5. A kánaáni népek anyagi kultúrája	9
1.6. A kánaáni hitvilág	19
1.7. Írásbeliség.....	23
2. A hükszoszok	25
2.1. Hogyan kerültek a hükszoszok Egyiptomba?	25
2.2. Kik voltak a hükszoszok?.....	28
2.4. A hükszosz uralom felszámolása	32
2.5. A hükszoszok legjelentősebb városa, Avarisz.....	35
2.6. A hükszosz vallás	38
2.7. József kora és a hükszoszok.....	40
3. A filiszteusok.....	42
3.1. Hogyan kerültek Kánaán földjére?	42
3.2. Kik voltak a filiszteusok?	46
3.3. A filiszteusok anyagi kultúrája	48
3.4. A filiszteus vallás.....	52
3.5. A Góliát-felirat	55
4. Az ókori Szíria népei	57
4.1. A terület földrajzi adottságai	57
4.2. Az ókori Szíria története és népessége a bronzkorban (kb. i.e. 2000-1200).....	58
4.3. Az ókori Szíria népessége és története a vaskorban (i.e. 1200-tól az első nagy asszír hódításig, i.e. 732-ig).....	63
4.4. Szíria legjelentősebb városai	67

Bevezetés

Az Ószövetség lapjain számos, ma már nem létező népcsoportról olvashatunk. Eredetük, történetük nem közismert, ugyanakkor gyakori bibliai előfordulásuk miatt valamilyen vélt, vagy valós képet mégis kialakítunk róluk. A segédanyag célja, hogy rövid áttekintést adjon egyes ókori népek történetéről, anyagi kultúrájáról, ezáltal segítséget nyújtson az Ószövetség világának jobb megértéséhez.

1. A kánaániták

1.1. Kiket nevezhetünk kánaániaknak?

A szakirodalom szerint többféle módon határozhatjuk meg azokat a népcsoportokat, amelyeket „kánaáninak” nevezünk. A fogalom jelölheti azokat az embereket, akik Kánaán földjén, azaz a mai Izrael, Jordánia, Libanon és dél-Szíria területén éltek. Ezt a földrajzi egységet gyakran nevezik Levanténak is.

A kifejezés utalhat azon népcsoportokra, amelyek kánaáni nyelven beszéltek. A korabeli írott szövegek tanúsága szerint a kánaáni nyelvnek több dialektusa volt és rokonságban állt a héber nyelvvel is. Kánaáninak tekinthetjük továbbá azokat az embereket, akiket a korabeli időkben más népcsoportok neveztek így, de legfőképpen azokat nevezhetjük kánaániaknak, akik önmagukat

ekként határozták meg.¹

A fogalom eredeti jelentését nem ismerjük pontosan. A kutatók többsége sokáig a sémi *kn'* szógyökre vezette vissza a kifejezést, amelynek értelmezése, „leigázott”, „legyőzött”. Viszont az újabban előkerült írott emlékek alapján² a szót többen a hurrita (nem sémi nyelv) *kinahhu* szavából eredeztetik, amelynek jelentése „bíbor ruha, „bíbor festék”.³ A kifejezés arra a luxuscikknek számító festőanyagra utal, amelyet a kánaáni népek a Földközi-tenger bíborcsigájából készítettek. A „kánaáni” szó ugyanakkor pl. Ésaías könyvében már „kereskedő” értelemben jelenik meg. (Ésa 23,8).⁴ A felsorolt értelmezések mindegyike kapcsolatba hozható a kánaáni népcsoportok valamely sajátosságával, területük nem alkotott független országot, a bíborfesték révén híressé váltak el és a kor nagy kereskedői voltak.

Kánaáni törzsek adót fizetnek az egyiptomi fáraónak

IV. Szobekhotep fáraó sírkamrája, i.e. 18. század

¹ The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, editor in chief E. M. Meyers, Oxford: Oxford University Press, 1996. pp. 409-410.

² Elsősorban Nuzi hurrita lakosú városának ékírásos táblái nyomán. A hurriták Mezopotámia északi részén éltek, az akkád ékírást használták, de nyelvük nem kapcsolódik sem a sémi, sem az indoeurópai nyelvcsaládhoz.

³ Lásd bővebben Astour, M.C.: „The Origin of the Terms 'Canaan', 'Poenician', and 'Purple'” *Journal of Near Eastern Studies* 24 (1965): 346-350.

⁴ *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*, edited by A. Negev and S. Gibson, New York: Continuum, 2001. p.110.

1.2. Honnan származtak?

A kánaáni népek eredete vitatott. Egyes kutatók szerint őshonosak ebben a régióban és a lakosság folytonossága a neolitikumtól kezdődően kimutatható.⁵ Mások szerint a Kánaánban az i.e. 2. évezred kezdetén (azaz i.e. 2000-1800 között) tapasztalható határozott kulturális váltás egy új népcsoport megjelenéséhez köthető, amely északról (Szíria belsőterületeiről és a Büblosz környéki tengerpartról) érkezett és az alaplakossággal keveredve⁶ létrehozta azt a kultúrát, amelyet kb. i.e. 1800-tól kezdődően kánaániak nevezünk.⁷ Az új jövevények a történeti források szerint az amoriták voltak. A kánaáni kultúra i.e. 1750-1550 között élte virágkorát, majd történetének utolsó három évszázadában, i.e. 1500-1200 között, egysége fokozatosan megszűnt. Az anyagi kultúrában, településszerkezetben, temetkezési szokásokban, kultuszban stb. ekkortól kezdődően kimutatható változatosság feltehetően a régióban bekövetkezett etnikai változásokra és a lakosság heterogén összetételére is utal.⁸

1.3. Mit mond a Biblia a kánaánitákról?

A Biblia szerint Kánaán többféle népessége egyetlen közös őstől, Kánaántól származott. „Kánaán pedig nemzé Czidont (= ókori Szidón neve Fönícia területén) az ő elsőszülöttét és **Khétet, Jebuzeust, Emorreust** (=amorita népek), **Girgazeust, Khivveust, Harkeust, Szineust, Arvadeust, Czemareust, Hamatheust.** És azután elszéledtek a Kananeusok nemzettségei.” (Gen 10,15-18). vö. „Mikor bevisz téged az Úr, a te Istened a földre, amelyre te bemenendő vagy, hogy bírjad azt, sok népet kiűz előled, a **khitteust, girgazeust, emóreust, a kananeust, a perizeust, a khivveust és a jebuzeust, hétféle népet, náladnál nagyobbakat és erősebbeket.**” (5Móz 7,1).

Maga Kánaán Kám fia volt, aki az özönvíz után gúnyt űzött részeg apjából, Noéból. Az ekkor elhangzó profetikusan ítélet szerint Kám leszármazottai „szolgák szolgáivá” (Gen 9,25) válnak majd. A Biblia szerint ez a jövődőlés vált valóra később, amikor Izrael népe elfoglalta a kánaániták földjét, Kánaánt, és jórészt adófizetőkkel tette annak lakóit (Bír 2,28). Az izraeli nép számára azonban ez a szomszédság korántsem bizonyult áldásosnak. A kánaáni népek újra megerősödve visszafoglalták, vagy fel sem adták korábbi nagyvárosaikat (pl. Hácór, Lákis. Megiddó), sőt egy időben maguk alá gyűrve Izrael népét, adófizetőkkel is tették őket. (Bír 4. fejezet Jabin királysága). A kánaáni népek i.e. 1200 körül vegyes házasságok révén fokozatosan kezdtek beleolvadni az őket körülvevő izraeli és filiszteus törzsekbe, önállóságuk az északi, főként tengerparti városokban maradt csak meg, amely területet később Föníciának nevezték. (Szidón, Büblosz, Türosz). A kánaáni népek vallási gondolkodása és rituáléja hosszú évszázadokon át mély

⁵ Tubb, J. Canaan and Canaanites, (Peoples of the Past), University of Oklahoma Press, 1998. p.15.

⁶ Ezt az elméletet vallja többek között W. G. Dever és A. Mazar. Lásd bővebben: Mazar, A. The Archaeology of the Holy Land of the Bible (10 000-586 B.C.E.), The Anchor Bible Reference Library, Doubleday etc., 1992. pp.188-189.

⁷ Az első ókori dokumentum, amely a Kánaán területén lakókat „kánaáninak” nevezi, Mariban egy Eufrátesz parti nagyvárosban született i.e. 1800 körül.

⁸ Mazar, A. i.m. p. 257.

benyomást gyakorolt a Kánaánba betelepülő népekre (lásd Baál, Asera, Dágon és Molok kultusza), és a Biblia szerint Isten ítélete emiatt a vallási elhajlás miatt sújtott le végül magára a választott népre, Izraelre is.

1.4. Kánaán a páttriárkák idején (i.e. 19-16. század)

A Biblia szerint Ábrahám és családja valamikor az i.e. 1800-as években érkezett Kánaán földjére a szíriai Haránból. A történeti források szerint ez az időszak éppen egybeesik az amorita népvándorlás egyik feltételezett, hasonló irányú hullámával. További párhuzam, hogy amikor Kánaánban nehezzé váltak az életfeltételek, akkor Ábrahám és családja átmenetileg Egyiptomba költözött, akárcsak más, korabeli nemzetségek. Ezzel kapcsolatban a leggyakrabban említett példa egy Beni Haszánban talált sírfestmény II. Szeszósztrisz fáraó (kb. i.e. 1897-1878) korából. A kép nyugat-ázsiai jövevényeket ('amu-kat) ábrázol, talán fémműveseket, akik Egyiptomban kértek menedéket. Vezetőjük neve tipikus nyugati-sémi név, Ab-sha, vagy Ib-sha. Az ábrázolás megmutatja, hogyan néztek ki külsőleg a kor „kánaáni” emberei, szakállas arc, jellegzetes hajviselés, sokszínű ruha, és sajátos fegyverzet. Gyermekeiket és szerszámaikat hegyi szamar hordozza. A sírfestmény megerősíti, hogy ebben a periódusban Egyiptom nyitott volt a nyugati-sémi (kánaáni néptörzsek?, amoriták?) jövevényekkel szemben, akik megjelentek a birodalom keleti határán, mint vándor kézművesek, kereskedők, vagy bevándorlók.

Beni Haszánban talált sírfestmény II. Szeszósztrisz fáraó (kb. i.e. 1897-1878) korából

A páttriárkák korában Kánaán területén kisebb-nagyobb városok és a hozzájuk kapcsolódó falvak csoportosultak, amelyek szövetségi viszonyban, vagy épp ellenségeként éltek egymás mellett. A települések közötti pusztákon nomád népcsoportok legeltették állataikat és

megélhetésük biztosítására folyamatos harcban álltak egymással és a városokkal is.⁹ Északon Mezopotámia és Szíria, a középső területeken és délen Egyiptom kultúrhatása volt érezhető. Az egyiptomi birodalom ezen felül politikailag-katonailag is nyomást gyakorolt a térségre és kb. i.e. 1200-ig a birodalom részének tekintette azt. Főként katonai és kereskedelmi érdekeket követve a Nílus-Deltától Gázáig tartó utat (Hórusz útja)¹⁰, a tengerparti utat (a későbbi Via Maris-t) és a Negev déli részén fekvő Timna környéki rézbánya vidékét biztosította erődjei és hivatalnokai által. Nem véletlen tehát, hogy a bibliai kronológia egyik sokszor félreértett szakasza szerint „*Izrael fiainak lakása pedig, míg Egyiptomban laktak, **négyszázharminc esztendő volt***” (2Móz 12,40¹¹). Ha figyelembe vesszük, hogy Ábrahám beköltözése idején Kánaán az egyiptomi birodalom része volt, akkor egyértelművé válik, hogy ez a 430 év az i.e. 1400-as években járt le, amikor is megtörtént a kivonulás (vö. 1Móz 15,13).

Egyiptomban a Középbirodalom biztonságos évszázadai után (a pátriárkák korát tekintve Izsáktól kezdődően) hanyatlás következett. A birodalom elveszítette erejét, az ún. második átmeneti, vagy hükszosz korban (kb. i.e. 1786-1567)¹². A hükszosz megnevezést a hellenisztikus egyiptomi történetíró, Manethon vezette be, aki így határozta meg az Alsó-Egyiptomban (azaz a Nílus felső folyásánál) ez idő tájt uralkodó, idegen eredetű fáraókat. A név eredetileg két egyiptomi szóból ered, „hekau khasut”, azaz „idegen uralkodók”. Ezek az idegenek nyugati-sémi, azaz „kánaáni” népcsoportok voltak, akik kezdetben békés beszivárgás nyomán tűntek fel a Nílus-Delta keleti részén, később azonban elűzve az egyiptomi fáraókat, saját dinasztiát alapítottak (15. dinasztia), fővárosuk Avarisz lett (Tell el-Dab'a). A hatalmas város leletanyaga szinte teljesen azonos a korabeli kánaáni és szíriai városok anyagi kultúrájával. A Biblia szerint ezekben az évszázadokban került József, majd egész családja az Egyiptomi birodalomba.

A kánaáni kultúra utolsó fázisa idején (i.e. 1500-1200) Egyiptom hatalma az Újbirodalom korai évszázadaiban megerősödött, később azonban fokozatosan gyengült. A kánaáni kultúra változása, differenciálódása, végül elszegényedése egybeesett a korabeli nagy népmozgásokkal, az izraeliták és a tengeri népek megjelenésével.¹³

A pátriárkák korabeli Kánaánról egyiptomi, mezopotámiai és helyben készült írott szövegelemek tanúskodnak. Ezek közül a legjelentősebbek (időrendi sorrendben haladva),

⁹ Bővebben lásd N.P. Lemche in: J.M. Sasson (editor), *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. II., New York, 1995. pp.1195-1218.

¹⁰ 10 A kutatók által vitatott, hogy pontosan mikortól kezdődően és hol húzódott az a katonai felvonulási út, amelyet I. Széthi fáraó (kb. i.e. 1304-1290) karnaki felirata említ és ábrázol. Az útvonalat a legveszélyesebb szakaszokon 12 erőd biztosította. A régészeti felmérések eddig kb. 60 kisebb korabeli települést azonosítottak az út nyomvonal mentén. E.D. Oren in: A. F. Rainey (editor), *Egypt, Israel, Sinai*, Tel Aviv, 1987. pp.69-119.

¹¹ Ugyanez az igehely a Septuagintában már így olvasható: „Izrael fiainak lakozása pedig Egyiptom és Kánaán földjén négyszázharminc esztendő.”

¹² A kronológia Mazar korábban idézett könyvén alapul.

¹³ Egyiptom és Kánaán korabeli kapcsolatáról lásd bővebben Redford, D.B.: *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*, Princeton University Press, 1992.

Szinuhe története¹⁴, az egyiptomi átokszövegek¹⁵, az eblai és a marii agyagtáblák, az ugariti leletek, az egyiptomi fáraók hadjáratának feliratai és az amarnai-levelek¹⁶. A korszak legvégéről, Merneptah fáraó feliratáról (kb. i.e. 1220) már ismerjük Izrael nevének első, Biblián kívüli írott említését is.

1.5. A kánaáni népek anyagi kultúrája

Kánaán területén a viszonylag csekély írott forrásanyag miatt a korbéli társadalom, kultúra, életmód, stb. megismerésében nagy jelentősége van a tárgyi forrásoknak, azaz a régészeti leletanyagoknak. A 20. század végéig a kutatások főként a nagyobb városok feltárására koncentráltak. Manapság azonban egyre kiemeltebb helyen szerepel a kisebb települések, alacsony telkek, illetve ideiglenesebb lakóhelyek vizsgálata.

Kánaán földjén az i.e. 1800-as évektől kezdődően kialakuló új anyagi kultúra alapvetően városias életmódot teremtett, erősített települések hálózata jött létre (Megiddó, Gézer, Jerikó, Hácór, Sikhem), a kereskedelem pedig nemzetközivé szélesült. Az urbanizáció mértékét jól tükrözik az egyiptomi átokszövegek. A korai átokszövegek (i.e. 2000 körül) még csak kevés kánaáni várost említene, pld. Jeruzsálemet, Ashkelont és Rehovot. A késői szövegcsoporthoz tartozó feliratok (i.e. 1800 körül) már sokkal több középső-bronzkori településnevet sorolnak fel. Mindez arra utal, hogy közel 200 év alatt a kánaáni városhálózat jelentősen kibővült.¹⁷ Az i.e. 1500-1400-as években a településszerkezet általános hanyatlást mutat, ugyanakkor megnőtt a kisebb falvak és a települések közt lakó félnomád pásztorok népessége.¹⁸

Kánaán lakóinak többsége a korszak nagy részében, i.e. 1500 körül, nagyobb kiterjedésű, több védművel is ellátott városban, vagy a hozzájuk tartozó, kisebb, erődítés nélküli falvakban élt. A városhálózat a tengerparti sávban, a Jezréel-völgyben, a Jordán – árokrendszerének északi és középső részén, valamint a főbb kereskedelmi utak mentén volt a legsűrűbb. Egy átlagos település 10-14 holdat ölelt fel, a nagyobb városok elérhették a 35-40 hold kiterjedést is, a legtekintélyesebb

¹⁴ Szinuhe meséje az ókori egyiptomi irodalom egyik legismertebb és legszebb alkotása. Bár a történetet ma a legtöbb egyiptológus fikcióként értelmezi, adatait mégis elfogadhatónak tartják. Az elbeszélés szerint Szinuhe a Középbírodalom 12. dinasztiáját megalapító I. Amenemhat fáraó (kb. i.e. 1991-1962) halála után egy összeesküvés miatt elmenekül Egyiptomból és vándorlása közben keresztülhalad Kánaán és Szíria területén is. Történetében élénk képet rajzol a vidékről, amelyet termékenynek ír le: árpa, oliva, szőlő, méz és sokféle nyáj jellemezte. Ugyanakkor a lakosság sáttortáborban élt, nem folyamatosan megtelepedett falvakban vagy városokban. A teljes angol fordítás: Lichtheim, M. *Ancient Egyptian Literature, Volume I*, Berkeley: University of California Press, 1973. pp. 223-33.

¹⁵ Ezek az agyagedényekre, vagy szobrokra írt mágikus szövegek Egyiptom ellenségeit sorolják fel ésátkozzák meg. A feliratok két csoportba oszthatók. A korai átokszövegek a 20. dinasztia elejére (i.e. 2000 körül), míg a késői szövegcsoporthoz tartozó feliratok a 20. dinasztia végére (i.e. 1800 körül) datálhatók.

¹⁶ III. és IV. Amenhotep fáraók levéltára, amely El-Amarnából került elő. Ezek közül jelentősek a korabeli kánaáni uralkodókkal váltott üzenetek.

¹⁷ Lásd bővebben Ben-Tor, A. in: Y. Amit, E. Ben Zvi, etc. (editors), *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context*, Wina Lake: Eisenbrauns, 2006. pp. 63-87.

¹⁸ Mazar i.m. pp. 239-242.

méretű lakóhely azonban kétség kívül a Szíriához közeli Hácór volt, a maga kb. 141 hold területével. Különleges státuszáról a Biblia is megemlékezik (Józs 11,10).¹⁹

Hácór tellje; a „Via Maris“ ma is ugyanott húzódik, mint régen

A városokat kőalapozásra emelt, 3-4 méter vastag agyagtégla-falak és védőbástyák védték. A legnagyobb településeket hatalmas méretű, különféle szerkezetű, földből épített sáncokkal vették körül.²⁰ A Kánaán kikémlésére küldött zsidó férfiak egyenesen „égig érőnek“ látták ezeket a védőfalakat. (5Móz 1,28.) A településeket vízforrás közelében, kisebb domb, vagy hegy tetején építették. Nagy gondot fordítottak egy-egy város biztonságos vízellátására is, föld alatti, titkos csatornákon vezették a közeli vízforrás vizét a falakon belülre (pl. Megiddó, Jeruzsálem), vagy a védműveken belüli mély vízgyűjtőket alakítottak ki. (pl. Hácór).

¹⁹ Lásd bővebben Gonen, R. „Urban Canaan in the Late Bronze Age Period” Bulletin of the American Schools of Oriental Research 253 (Winter, 1984) pp. 61-73.

²⁰ Ez utóbbit a szakirodalom rámpának nevezi. Többféle formában fordult elő, de szerkezetileg alapvetően egy masszív építésű középső kőfal-magból és az azt körülvevő föld, téglátörmelék és tapasztott meszes rétegek kombinációjából állnak. A rámpák szélessége 40-80 méter között változott, a magasságuk pedig elérhette a 20 (!) métert is. A. Kempinski in: A. Ben-Tor (editor), The Archaeology of Ancient Israel, Yale University Press, 1992. pp.176-177.

Dán kánaáni kapuja, rekonstrukciós rajz (Forrás: Mazar i.m.)

A nagyszabású központi építkezések jól szervezett társadalomra és erős központi hatalomra utalnak. A város vezetése tervezőmérnököket foglalkoztatott és a köznép erejét összehangolva vezényelte le a nagy emberi erőt igénylő fejlesztéseket. A városok lakosságát a várost vezető uralkodói (királyi) udvar és adminisztrációs személyzete, katonák, kereskedők, kézművesek, munkások és a házaknál dolgozó rabszolgák alkották. A falvakban élők főként mezőgazdasági munkákkal foglalkoztak, és a városi piacra hordták termékeiket.

Egy-egy város falain belül átlagosan 150-200 ház állt, szabályos, utcákkal tagolt lakónegyedekbe rendezve. A város legelőkelőbb pontjára a helyi uralkodó palotáját és a közösségi célt szolgáló kultikus negyedet építették fel. A kánaáni magánházakról a legtöbbet Jerikó feltárásából tudhatunk.²¹ A házakat általában egy fallal zárt udvar vette körül, amely az utcára nyílt. A központi udvarból különféle helyiségekbe lehetett jutni, az udvar maga részben fedett volt. Az épületek emeletesek lehettek. A földszint szolgált raktárként és a lábasjóság menedékeként, míg a felső szinten alakították ki a lakóteret, de itt végezték a fontosabb házimunkákat is (szövés, fonás, őrlés). A lapos tetőt a nyári hőségben alvásra is igénybe vették. Egy átlagos ház bútorzata fa asztalból, székekből, padokból és ládákból állt. Ágyat ritkán használtak, helyette összetekert gyékényszőnyeg szolgált fekvőhelyként. A hétköznapi élet kényelmét számos tárgy biztosította, pipere holmik csontborítással díszített fadobozban, fonott gyékénytárolók, kosarak és szőnyegek, fatálak és fa evőeszközök, agyagból készült főző-, tároló-, ivó- és díszedények, mivesebb

²¹ Kenyon, K. Digging up Jericho. London, 1957.

alabástrom és fajansz vázák stb.²²

Város és házszerkezet Kánaánban

Kánaán területén i.e. 2000-1500 között a tömegsíros temetkezés volt általános. Ez a temetkezési szokás összefüggött a városi társadalommal, amelynek családjai hosszú generációkon keresztül ugyanoda kívántak temetkezni. A periódus gazdag, sziklába vájt üreges temetkezései tucatjával kerültek elő, pl. Jerikóból. Az elhunytat egy faágyra fektették a sírüreg közepén. A régebbi temetkezések maradványait az üreg szélénél gyűjtötték össze. Ugyanabban a sírüregben temetkezések tucatjai voltak, gazdag mellékletekkel együtt. (Edények, többféle élelem maradványaival, fatárolók, fegyverek, különféle szerszámok, ékszerek és pecsétek.)

Szokatlan jelenség a jerikói sírok esetében, hogy a szerves anyagok részben megmaradtak, különösen a fából készült bútorok és szerszámok, amelyek alapján jól rekonstruálható a korabeli bútortartás, viselet és táplálkozási szokás.²³

A kánaáni kor késői szakaszában (i.e.1500-1400 után) a temetkezési szokások nagyon különbözőek lettek. Ez a sokféleség talán ismételtén a népesség etnikai tarkaságára utalhat.²⁴

²² Részletesebben lásd Ziffer, I. At that time the Canaanites were in the land. Daily Life in Canaan in the Middle Bronze Age 2000-1550 B.C.E. Eretz Israel Museum, Tel Aviv, 1990. pp.17-25.

²³ Kenyon, K. Excavations at Jericho Vols.1-2. Tombs, London, 1960, 1965.

²⁴ Gonen, R.: Burial Patterns and Cultural Diversity in Late Bronze Age Canaan, American Schools of Oriental Research, Dissertation Series 7, Wiona Lake: Eisenbrauns, 1992. pp.148-169.

Átlagos kánaáni házbelső (forrás: Kenyon i.m.)

Jerikó, H22 sír (forrás: Tubb i.m.)

A korabeli tárgyi kultúra legtöbb emlékét a sírok leletanyagából ismerjük. A kánaániak sokféle hasznos eszközt, fegyvert, ékszert, edényt stb. adtak halottaik számára a túlvilági élethez. A fennmaradt kézműves termékek a kánaáni kultúra magas fokáról tesznek bizonyosságot.

A kánaáni kerámia korongolt, jó minőségű, gazdag formakincsű és változatos díszítésű volt. Az i.e.2000-1500 közti években az edények felületét gyakran fedték be fényes, vörös agyagmázzal (szlip). Ritkábban festett fekete vagy vörös motívumokat is alkalmaztak. A későbbi évszázadokban sokkal heterogénebb lett a kánaáni kerámiaanyag, bikróm (két színben festett kerámia), vajkrém alakra festett barna díszítés, díszítetlen, vagy matt kerámia egyaránt előfordult. Emellett élénk kereskedelmi és gazdasági kapcsolatokra utalnak a mükénéi, ciprusi, szíriai és egyiptomi import kerámiák.²⁵

Hácór, i.e. 14. századi sír-kerámia (forrás: bibleplaces.com)

A kánaáni korban fejlődött ki és vált igazán magas fokúvá a bronzművesség. A vas csak az i.e. 1200-as évektől kezdett elterjedni a térségben. A bronz a réz és ón (5-10 %-os) ötvözet. A bronz erősebb volt mint a korábban használt réz, ezért alkalmasabb volt fegyvernek, használati tárgynak és mindennapos ékszernek. Jelenlegi ismereteink szerint az ón Kánaánhoz legközelebbi forrása az ókori időkben Afganisztánban volt, a rezet a Negev déli részén fekvőbányákból (Timna) nyerték, vagy Ciprusból szállították. Mindebből következik, hogy a bronzművesség elterjedésének egyik alapfeltétele a távolsági kereskedelem megléte lehetett. Az i.e. 18. századi marii dokumentumok hivatkoznak is arra, hogy ónnal megrakott hajók mentek a Közel-Kelet városaiba,

²⁵ Bővebben lásd Ziffer i.m. pp. 26-50.

pld. Hácórba is.²⁶

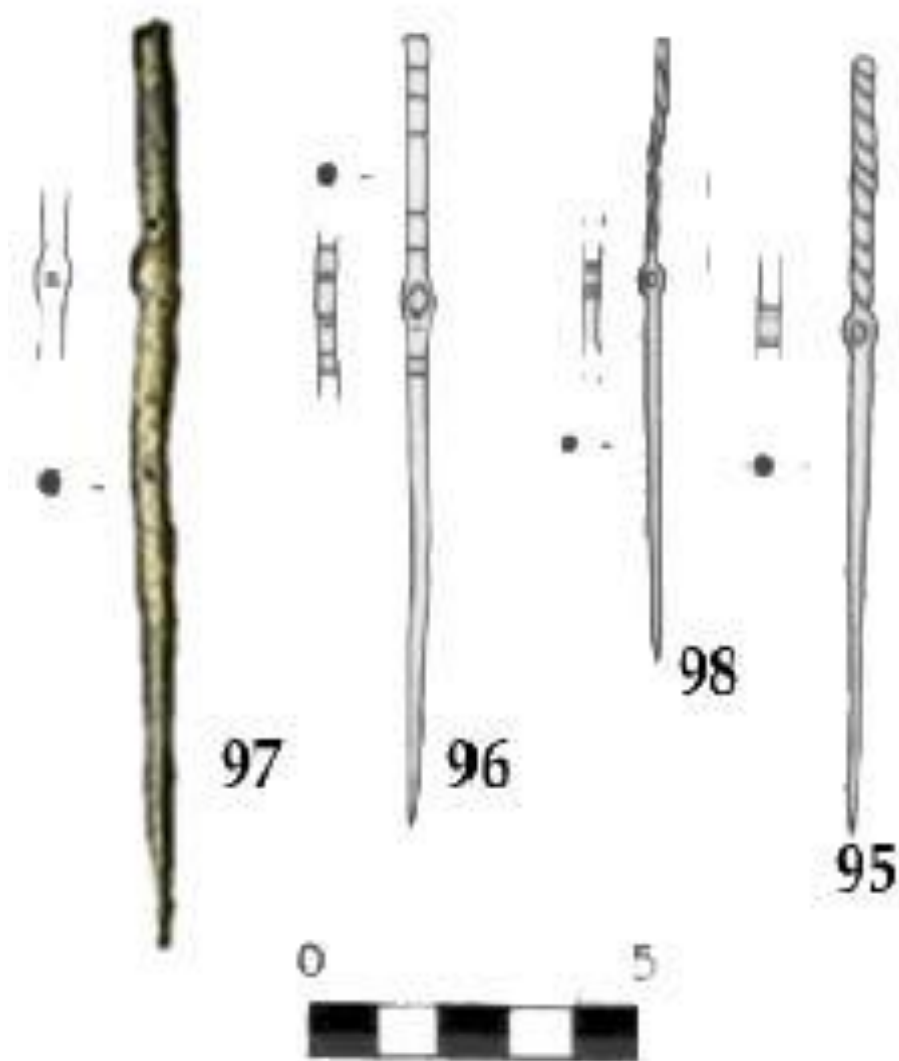
A bronzból készült használati tárgyak közül a legelterjedtebbek a fegyverek és az ékszerek voltak. A háborúskodás hozzátartozott a mindennapi élethez. Minden férfi értett a fegyverforgatáshoz, ugyanakkor kialakult az állandó hadsereg is. A kor harci eszközei közé tartozott, a harci bárd (kacsacsőr formájú, majd véső, formájú), az egyenes, hosszú tűr, később a sarló formájú kard és a lándzsa.²⁷

Kacsacsőr formájú harci bárd (forrás: www.bu.edu)

²⁶ Mazar i.m. pp. 184-185.

²⁷ Lásd bővebben Shalev, S.: Swords and Daggers in Late Bronze Age Canaan, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2004.

Kánaáni ruhatűk (Gibeon, 15. sír) (forrás: www.bu.edu)

Az ékszerek közül gyakran kerül elő hosszú, ezüst, vagy bronz ruhatű, amelyet egy hosszúkás, test köré csavarható ruhadarab megtűzéséhez használtak. Ezt általában magasabb hivatalnokok, vagy királyok használták felsőruhaként.

Az ékszerek között ezen kívül függőket, gyűrűket és fülbevalókat találhatunk. A függők között elterjedtek voltak az arany-, vagy ezüstlemezből kivágott szögletes lapocskák, amelyeket a termékenység-istennőbe véssett jelképeivel (meztelen női alak, vagy nemi szervek) díszítettek.

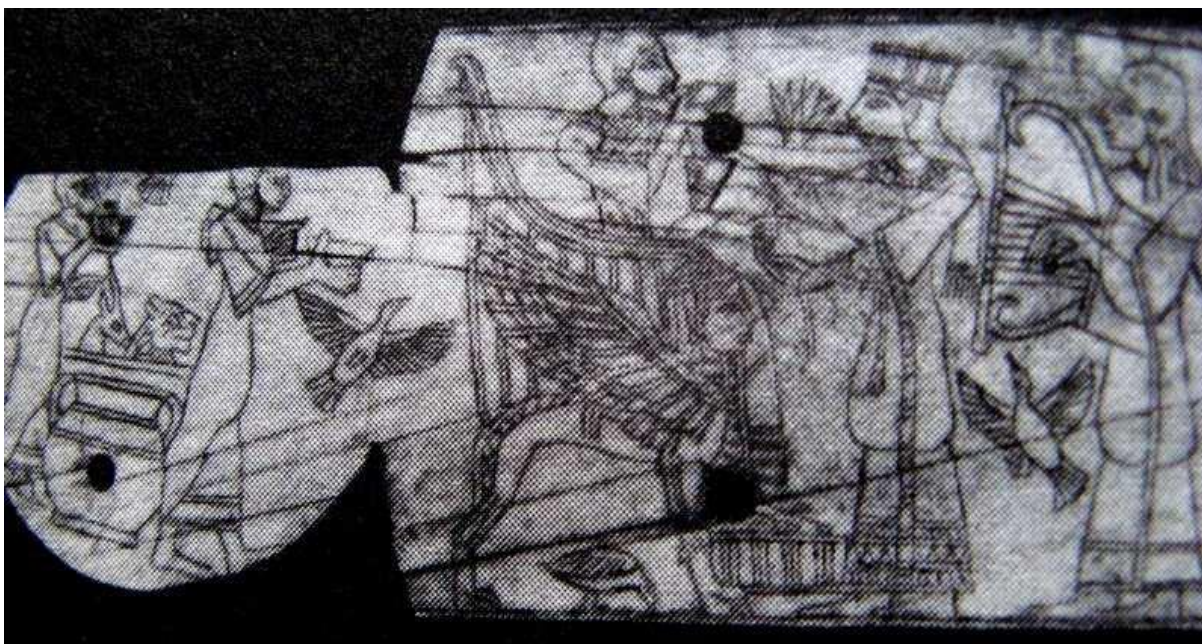
Kánaáni ékszerek Lákisból (forrás: www.arts.jrank.org)

Kánaáni uralkodó vagy pap, Hácór (forrás: Mazar i.m.)

A kánaáni művészeti ábrázolások közül csak néhány nagyméretű kőreliefet, illetve szobrot ismerünk. Általánosabbak a kisméretű hengeres pecsétek, vésett elefántcsonttárgyak, valamint a fém-és agyagszobrok. Néhány fémszobor halandókat ábrázol. Az egyik legszebb példány egy hácíri bronz plakett, amelyen egy szakáll nélküli király, vagy pap látható, a kánaániakra jellemző hosszú köntösben, kezét áldást osztóan emeli fel.²⁸

A művészeti tárgyak díszítésének tanulmányozása jól hasznosítható a kánaáni hitvilág és a mindennapi élet megismerésében, valamint a külső és helyi kulturális elemek keveredésének vizsgálatában. Az import művészeti tárgyak a kereskedelmi kapcsolatok irányát is tanúsítják. A kézműves termékek közül a legtöbb művészi vonást az elefántcsont-faragványok képviselik. Ezek egy része komplett tárgy (pl. kozmetikai, vagy kisebb tároló doboz, szobor), vagy valamilyen bútordísz (ágy, láda, trónszék berakása). Stílusuk gazdag és jól kidolgozott, kánaáni, egyiptomi és mükénéi hatást mutató elemekkel. A díszítőmotívumok között különféle növények, állatok (oroszlán, griff) és mitológiai jelenetek szerepelnek. Ez a kevert stílushasználat összhangban van a korszak kozmopolita jellegével és élénk külkereskedelmi kapcsolataival.²⁹

*Megiddó, elefántcsont faragvány, kánaáni uralkodó a trónszékében,
előtte felesége és szolgái (forrás: Mazar i.m.)*

²⁸ A kánaáni ikonográfiával kapcsolatban lásd bővebben Keel, O.-Uehlinger, C. Gods, Goddesses, and Images of God in Ancient Israel. Minneapolis: Fortress, Press, 1998.

²⁹ Bővebben lásd Barnett, R.D. Ancient Ivories in the Middle East. Qedem, Monographs of the Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem, 14., 1982.

1.6. A kánaáni hitvilág

A kánaáni vallás legfontosabb dokumentumai Ugaritból (a mai Ras-es-Samra, Szíria) kerültek elő. Az itteni palotában talált levéltár több mint 1500 agyagtáblája tanúskodik az i.e. 2. évezred közepének életéről, gondolkodásmódjáról és hitvilágáról. A kánaáni népek hite szerint a földet isteni lények, az „él”-ek népesítik be, aki sziklákban, hegyormokon, forrásokban lakoznak. A főisten neve is „Él” volt, a szó jelentése egyszerűen „isten”. A kánaáni (ugariti) mítoszok kicsit gúnyosan emlékeznek meg a tehetetlen, befolyásolható, szenilis, de jóindulatú idős istenről, akinek lakhelyét a libanoni Afqa-forrás közelében sejtették. Egy részegsége során tetterős fia, Baál megfosztotta őt hatalmától. Feltehetően őt ábrázolják a trónon ülő, hosszú köpenyes istenszobrok. Egy másik, trónon ülő istennő, aki hosszú köpenyt visel, talán Él felesége.³⁰ Él felesége Atirat (mezopotámiai területeken Asirtu, a héber Bibliában Asera), aki hetven istenséget szült, így méltán vált az istenek anyjává és lett egyben a termékenység szimbóluma is. Követői zöldellő fa (életfa) képében, „szent ligetekben” tisztelték. A tárgyi ábrázolásokon legtöbbször fiatal prostituáltként jelenik meg, aki oroslánon állva, kezeiben növényeket, esetenként kígyót tart. Az ugariti szövegekben szeszélyes, hisztérikus, gyakran elájuló nőként jelenik meg, aki férjétől külön élve, időnként fiával is hál. Valószínűleg az ő kultuszához köthetők az öntőformába préselt agyagplasztikák is, amelyek igen népszerűek voltak a kánaáni népek körében. Meztelen női istent ábrázolnak és a kutatók szerint a Bibliában is említett teraphim-hoz hasonlóan (1Móz 31,19-35, 1Sám 19, 13-16) talán nők használhatták.³¹

A kánaáni vallási gondolkodásban a főszerep tulajdonképpen Baálnak és Aserának jutott. Baál nevének jelentése „úr”. Ő volt az időjárás, az eső és vihar, a meghaló és feltámadó természet istene, akinek kegyétől függött a mindenkori termés. Területenként, sokszor városokként is más néven tisztelték, Melek vagy Molok, Hadad, Resef, Dágon, Kemós stb. A kánaáni hit a száraz évszak beköszöntét Baál halálával magyarázta, azonban ez a halál nem volt örök, az újra meginduló esőzések, a természet megújulása feltámadását jelezték. A Baál hívók ilyenkor, évente egyszer, nagy örömnüpet rendeztek. Baál gyakran jelenik meg aranyfóliával díszített bronz kissozobronkon. Fiatal, energikus, lépő pozícióban ábrázolt isten, fején csúcsos süveggel, egyik kezét általában a feje fölé emeli és valamilyen eszközt, vagy villámot tart benne.

³⁰ Lásd bővebben Negbi O.: Canaanite Gods in Metal, Tel Aviv, 1976.

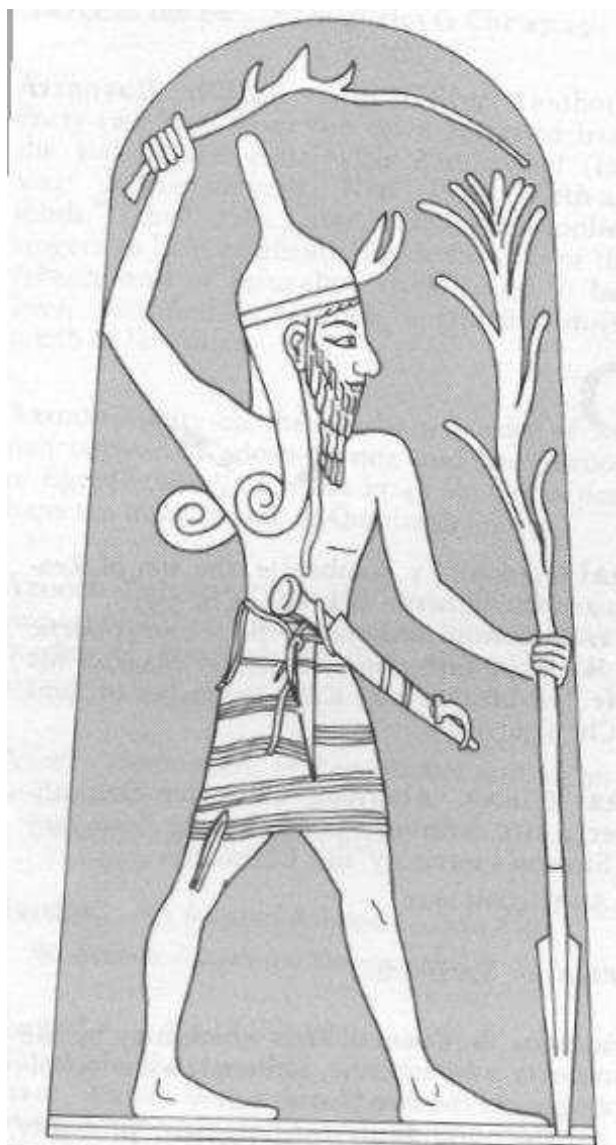
³¹ Pritchard, J.B.: Palestinian Figurines in Relation to Certain Goddesses Known Through Literature, London, 1943.

Él aranyozott bronz ülőszobra
(forrás: Aharoni, Y., *The Archaeology of the land of Israel*)

Asera plakett (forrás: www.bu.edu)

Baal, the storm god, is represented holding a club in his left hand. The lance extends upward in the form of a tree, or stylized lightning. Found at Ras Shamra in 1932.

Baal egy ugariti sztélén
(forrás: www.edwardtbabinski.us)

A templomok szerkezetileg több formát is követtek. A legelterjedtebb templomforma, amelyet Szíriától a Nílus-Deltáig megtalálhatunk, nagyobb méretű, szimmetrikus, három-osztatú épület volt, előcsarnok, főterem, hátul, a bejárattal szemben kis fülkével, vagy helyiséggel, az ún. „szentek szentjével”. Ezt a templom-típust a nyugati-sémi kultúrákban használt templom-típusok alapjának tekinthetjük, ahol a helyi pantheon főisteneit tisztelték. Szerkezetében hasonló volt a

későbbi jeruzsálemi (salamoni) templomhoz.³²

Megiddó bronzkori temploma (makett)

Ezen kívül a korszakból kisebb méretű, szimmetrikus, vagy szabálytalan formájú zárt templomokat, valamint nyitott, szakrális tereket is ismerünk. Utóbbiak a Biblia által sokat emlegetett „bamah”-k, azaz „magas helyek”. E nyitott kultikus tereket általában zárt fallal választották el a profán világtól. Belső terük sokszor kövezett, a kultuszt szabadon álló, nagyméretű kőtömbök, magasra halmozott kövekből rakott oltárok, Asera-oszlopok, továbbá vízgyűjtők szolgálták.³³

³² Mazar i.m. pp. 211-212.

³³ Bővebben a kor szakrális építményeivel kapcsolatban lásd A. Biran (editor), *Temples and High Places in Biblical Times*, Jerusalem, 1981., illetve újabban Nakhai, B.A. *Archeology and the Religions of Canaan and Israel*, The American Schools of Oriental Research, 2001.

Megiddó „magas helye”

A Biblia szerint a kánaániták ezeken a „magas helyeken” mutatták be véres áldozataikat - akár épp emberáldozataikat is - isteneiknek. A templomok mellett virágzott a szakrális (férfi és női) prostitúció, továbbá nagy szerepe volt a különféle jósoknak, halottidézőknek is. A „szent helyek” a homoszexualitás melegágyai is voltak. Az év nagy vallási ünnepei termékenységi rítusokkal kapcsolódtak össze. A Biblia nem véletlenül tiltotta el a kánaáni kultuszok követésétől a zsidó népet (3Móz 19,28, 4Móz 14,1).

1.7. Írásbeliség

A kánaáni kultúra kétség kívül legnagyobb öröksége alfabetikus írásrendszere, amely a későbbi évszázadokban föníciai-görög közvetítéssel jutott el nyugatra. A régészeti leletek tanúsága szerint a kánaáni népek ugyanakkor egymással párhuzamosan többféle írásrendszert is használtak.

- a) Akkád ékírást, pld. egy irodalmi szövegemlék Megiddóból, amely a Gilgames-eposz egy részletét tartalmazza. Feltehetően egy írnok-iskola meglétére utal. Az akkád nyelv volt ebben az időben a Közel-Kelet közvetítőnyelve.
- b) Ugarit-i ékírás, egyszerűbb, helyi variánsú ékírás, amelyet nem csak Ugaritban használtak. Ez már egyfajta betűírás volt 30 mássalhangzós jellel.

- c) Lineáris ábécé, Legkorábbi emléke az i.e. 16. századból, Gézerből került elő. Nagyobb számban kerültek elő a nyugat-Sínain hasonló, i.e. 15. századi szövegtöredékek (proto-sínai írás). Több írásjel hasonlóságot mutat az egyiptomi hieroglifákkal is. 27 jeltől áll, amelyek mindegyike mássalhangzó.³⁴ Bár a szövegemlékek száma nem túl sok, mégis a kevés feliratos emlék ellenére annyi mindenképpen bizonyos, hogy a betűírás feltalálása forradalmi változást hozott az emberiség történelmében. F.M. Cross szavaival, „A proto-kánaáni ábécé feltalálása hatalmas innováció volt az írás egyszerűsödésében, amelyet az ókori világ egyik legnagyobb intellektuális eredményének nevezhetünk...A betűírás megteremtése az első lehetőség volt a kultúra demokratizálódására...az írásbeliség futótűzként elterjedt és a kultúrtörténet új korszaka vette kezdetét...”³⁵

	Proto-Canaanite	Early Phoenician	Greek		Proto-Canaanite	Early Phoenician	Greek
ʾ			Α	ι			Ι
b			Β	m			Μ
g			Γ	n			Ν
d			Δ	s			Ξ
h			Ε	ʿ			Ο
w			Υ	p			Π
z			Ζ	š			Μ
ḥ			Η	q			Ϟ
t			Θ	r			Ρ
y			Ι	š			Σ
k			Κ	t			Τ

A kánaáni ábécé és annak továbbfejlődése (Proto-kánaáni, korai föníciai és a görög ábécé)
(forrás: www.crystalinks.com)

³⁴ A. Negev, S. Gibson (editors), *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*, New York: Continuum, 2001. pp.110-111.

³⁵ Cross, F.M. (editor) *Symposia Celebrating the 75th Anniversary of the American Schools of Oriental Research (1900-1975)*, Cambridge: Mass, 1979. pp. 101, 111

2. A hükszoszok

A Biblia nem említi név szerint a hükszoszokat, azonban József története a bibliai kronológia alapján kapcsolódik ehhez a népcsoporthoz. A Biblia belső időrendje szerint József sok próbatétel után egy hükszosz fáraó főembere lett, Jákob páttriárka és családja pedig ugyanezen fáraó uralma alatt telepedett be Egyiptomba és vált itt nagy néppé, valamikor i.e. 1650 körül.

2.1. Hogyan kerültek a hükszoszok Egyiptomba?

A hellenisztikus kori egyiptomi történetíró, Manethón, „hekau-haszutnak”, azaz „idegen uralkodóknak”, vagy „ázsiaiaknak” nevezte azokat a jövevényeket, akik legyőzvén az egyiptomi

fáraókat elfoglalták a Nílus-Deltát és a XV-XVI. dinasztiát alkották Egyiptomban.

„Tutimaosz uralkodása alatt, nem tudom, mi módon, ránk viharzott az isten, és váratlanul kelet felől ismeretlen fajtájú emberek nagy bátorságra kapván, országunk ellen hadba indultak, és harc nélkül, egyetlen rohammal, könnyedén elfoglalták, az ország uralkodóit levertek, majd városait vadul felégették, az istenek szentélyeit lerombolták, az ország lakóival a legellenségesebb módon viselkedtek, egyeseket lemészároltak, másoknak gyermekeit és asszonyait rabszolgaságba hurcolták. Végül maguk közül egy királyt is választottak, akinek neve Szalitisz volt. Ez Memphiszben uralkodott, az ország felső és alsó részét adókkal sújtotta, s a legalkalmasabb helyeken őrségeket hagyott. Leginkább a kelet felé eső országrészeket helyezte biztonságba... A szaiszi nomoszban igen alkalmas városra bukkant, mely a Nílus bubasztisi torkolatától keletre fekszik, s egy ősi vallásos tan értelmében Avarisznak nevezik. Ezt újjáépítette és falakkal felettebb megerősítette. Itt gyakorolta királyságát a nyári évszakban, innen mérte ki az élelmet és adta a zsoldot (katonáinak), s az idegenek rémületbe tartása végett itt gyakoroltatta őket szorgosan különböző fegyvergyakorlatokkal.” (ÓKTCh 27. sk. Hahn István fordítása)³⁶

Manethón kb. 1400 évvel az események utáni, késői történeti feljegyzéseit a kutatók egy része csak részben tekinti hitelesnek. Szerintük a hükszoszok valószínűleg nem egy rohammal foglalták el Egyiptomot, hanem hosszú időszakon keresztül, lassan szivárogtak be a Nílus-Deltába, ahol később megdöntötték a fáraók uralmát.³⁷ Ezt az álláspontot igazolná, hogy az egyiptomi történeti források szerint a hükszoszok korát megelőzően, a XIII. dinasztia korától kezdődően (kb. i.e. 1780) már számos idegen eredetű, nyugati-sémi népcsoport élt a Nílus-Deltában, akik részben hadifogolyként, munkásként, kereskedőként, katonaként, vagy tengerészként kerültek a birodalomba. Utóbb a jövevények száma annyira felfaporodott, hogy könnyűszerrel átvehették a meggyengült egyiptomi fáraóktól az északi, északkeleti országrész feletti uralmat, míg a korábbi fáraócsaládot a déli Thébába szorították vissza. Ezt az alapvetően békés hatalomátvételt igazolná az is, hogy a feltárt egyiptomi városok rétegei nem mutatják a korabeli erőszakos támadás nyomait.

A kutatók egy másik csoportja ellenben azzal érvel, hogy Manethónnál jóval korábbi történeti források is úgy számolnak be a hükszoszok hatalomátvételéről, mint ami erőszakos, gyors, váratlan lerohanás eredménye volt. (pl. már az Újbírodalom korabeli feliratok is).³⁸ További probléma, hogy a hükszoszok korát megelőző sémi beszivárgás nem volt tömeges és a városokat nem is érintette. Leginkább nomád állattartással foglalkozó népcsoportokra korlátozódhatott. A hükszosz anyagi kultúra ellenben szorosan kapcsolódik a korabeli kánaáni városi kultúrához és készen jelenik meg a Nílus-Delta egyes nagyobb településein (Tell-ed-Dab'a, Tel el-Yehudieh, Maskhuta).

Ez a jelenség pedig inkább arra utal, hogy ezen városok lakói egy tömbben érkeztek Kánaánból és hozták magukkal saját kultúrájukat is. A hükszoszokhoz köthető pusztulásrétegek hiánya is összetettebb probléma, mivel a legtöbb egyiptomi várost még a modern régészeti kutatási módszerek megszületése előtt tárták fel, más esetekben a városok rétegtana a Középbírodalmat követő átmeneti időszakban nem mutat megtelepedést, vagy épp üledékréteg borítja. Azaz a kérdésben az eddigi kutatási eredmények alapján még nem lehet végleges következtetéseket

³⁶ Ókori keleti történeti chrestomathia szerkesztette Harmatta János, Tankönyvkiadó, Budapest, 1964.

³⁷ Ez az álláspont tükröződik pl. A.H. Gardiner, Van Seters, M. Bietak és magyarul Kákosy L. műveiben.

³⁸ Ezen a véleményen van pl. J. M. Weinstein, W. Helck és D.B. Redford.

levonni.³⁹

³⁹ Lásd részleteiben Redford, D.B.: Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times, Princeton University Press, 1992. pp. 101-106.

Hükszosz gyöngysor

2.2. Kik voltak a hükszoszok?

A főbb hükszosz királyok neveit a XV. dinasztia foglalja magába, a XVI. dinasztíába a kisebb hükszosz fejedelmeket sorolják, míg a kortárs egyiptomi fáraódinasztia uralkodói a 17. dinasztíát alkották. Az uralkodói listák pontos rekonstruálását nehezíti, hogy az ekkoriban készített, pecsétként, amulettként, mágikus tárgyként használt szkarabeuszok egy csoportja kitalált hükszosz királyneveket hordoz. Emiatt a kutatók csak azokat a hükszosz uralkodókat tekintik történelmi személyeknek, akiknek a neve a szkarabeuszokon kívül is fennmaradt.⁴⁰

A zsidó történetíró, Josephus Flavius, a hükszoszokat kapcsolatba hozza a bibliai pátriárkákkal. Jákob családja Egyiptomba költözését a hükszoszok inváziójával, kiűzésüket a zsidók Egyiptomból való kivonulásával kapcsolja össze. Következtetését részben Manethón történelmi feljegyzéseiből vonta le, aki az egyiptomi *hekau-haszut* kifejezést „pásztor királyoknak” fordította. Josephus szerint ez a kifejezés „fogoly pásztorokat” is jelent, így a pátriárkák története,

⁴⁰ Kákosy László: Ré fiai, Százszorszép-BUK, Budapest, 1993. 121.o.

akik egyszerre voltak pásztorok és Egyiptomban foglyok, jól beleilleszthető ebbe a háttérbe.⁴¹

A későbbi kutatások más megoldások felé mutattak. A hükszoszokat kapcsolatba hozták a hettitákkal, indoeurópai népekkel, hurritákkal, de utóbb egyik feltevés sem igazolódott.⁴² A kérdés végső megválaszolásában a fennmaradt hükszosz személynevek etimológiai vizsgálata és a hükszosz régészeti hagyaték elemzése adott segítséget. Az etimológiai vizsgálatok alapján a hükszosz személynevek nyugati-sémi eredetűek, azaz nyelvük feltehetően rokon a kánaáni, valamint a zsidó nyelvvel. A régészeti leletek elemzése szintén azt mutatja, hogy a hükszoszok kerámiája és tárgyi kultúrája sok szállal kötődött a korabeli Palesztinához és Búbloszhoz (Fönícia).⁴³

Hükszosz szkarabeuszok

Bár a hükszoszokkal kapcsolatos kutatások ma még gyerekcipőben járnak, annyit mégis mondhatunk, hogy jelenlegi tudásunk szerint a kultúra kialakulása része annak a kulturális fejlődésnek és északról délre történő népmozgásnak, amely az i.e. 2000-1800 közötti években kezdődött és hatása előbb Szíriát, majd Palesztinát, végül a Nílus-Deltát is elérte. Ennek következtében Levante területén közel egységes kultúra bontakozott ki, amelyet azonban területi régióként csak nehezen tudunk etnikumokhoz kapcsolni. Egyedül a Nílus-Delta esetében azonosíthatjuk bizonyosan e kultúrát a hükszoszokkal.⁴⁴

⁴¹ Josephus Flavius: Contra Apionem 1:82,83,91.

⁴² Redford i.m. pp. 98-100.

⁴³ A hükszoszok búbloszi és észak-mezopotámiai kapcsolatait az utóbbi évek Tell ed-Dab'ai ásatásai különösen megerősítik. Lásd M. Bietak: Avaris, The Capital of the Hyksos, British Museum, 1996.

⁴⁴ 9 Redmount, Carol A.: Ethnicity, Pottery, and the Hyksos at Tell El-Maskhuta in the Egyptian Delta. In: Biblical

2.3. A hükszosz dinasztia Egyiptomban (kb. i.e. 1650 -1550)

A hükszoszok hatalmának csúcspontját a XV. dinasztia idejére tehetjük. Ekkor az ázsiai jövevények uralkodtak Alsó-Egyiptom (vagyis a Nílus-Delta) és Kánaán egy része fölött. A déli Felső-Egyiptom ugyanakkor az egyiptomi fáraócsalád leszármazottainak kezében maradt, akik időnként adót fizettek az északi királyságnak.

A hükszoszok bevezették Egyiptomba a ló-vontatta harci szekeret, az összetett íjat, valamint a vertikális szövőszék használatát. Új típusú kardjaik, nyílhegyeik, páncélzatuk és fém sisakjuk legyőzhetetlenné tette őket egy évszázadon át. A hükszosz uralkodók ugyanakkor

átvették az egyiptomi uralkodói jelvényeket és megnevezéseket. Királyaik közül a következőket ismerjük, Szalitisz, Bnón, Jakob-her (jelentése Jákob-hegye), Hian (Jannasz), Apóphisz (I-III?) és Hamudi. A hükszoszok hamarosan ellenőrzésük alá vonták a dél (Núbia) és észak-kelet (Kánaán-Szíria) felé irányuló kereskedelmet. Diplomáciai kapcsolataik egészen a messzi északig, Mezopotámiáig terjedhettek. Erre utal az az óbabiloni ékírásos tábla-töredék, amely 2009-ben a hükszosz főváros, Avarisz egyik palotaudvarának kútjából került elő, és amely Hammurapi, óbabiloni király uralkodásának utolsó évtizedéből (i.e. 1560 körül) származó levél egy darabkája⁴⁵

Óbabiloni ékírásos tábla-töredék Avarisz egyik palotaudvarának kútjából

⁴⁵ A hükszosz adminisztrációt nem ismerjük, de az bizonyos, hogy Alsó-Egyiptom városaitól adót szedtek és a területet katonai erődökkel biztosították. Központi városuk Memphisz és a Nílus-Deltában Avarisz (a bibliai Czóan) lett.

2.4. A hükszosz uralom felszámolása

A hükszoszokkal szembeni egyiptomi ellenállás központja a déli Thébában élő egyiptomi fáraók udvarából indult ki. Az egyik legjelentősebb hükszosz uralkodó Ipep (görögül Apóphisz) uralkodása kezdetén békében élt együtt a korábbi egyiptomi dinasztia délre menekült fáraóival, később azonban mindenképpen ürügyet keresett a thébai fáraókkal való háborúra. Egy papirusz humorosan állított emléket a konfliktusnak. A szöveg szerint Apóphisz üzenetet küldött Szekenénré egyiptomi fáraónak, hogy a thébai vízilovak ordítása zavarja az alvását. Mivel Avarisz 700 kilométerre volt Thébától, így ezt mindenképpen csak provokációnak lehetett tekinteni.⁴⁶ Az immár elkerülhetetlen összecsapásban a déli országrész maradt alul, maga Szekenénré fáraó is egy hükszosz bárd csapásától halt meg.

Apóphisz, hükszosz fáraó

46

11

6

Szekenenré fáraó múmiája, a halálos sebbel

Hükszosz harci bárd

A harc azonban az utódok alatt ismét kiújult. Szekenenré fáraó fia, Kamosze, megtámadta a közép-egyiptomi vazallus hükszosz fejedelmeket, majd fényes győzelme után Avariszba is betört. Seregei hatalmas zsákmánnyal tértek vissza Thébába. A hükszoszok uralma megrendült, de a Nílus-Delta és Memphisz még a kezükben maradt.

Kamosze egy feliratában így számolt be diadaláról, „*Én fogom meginni szőlőskertjeid borát, miután azok az ázsiaiak préselik ki számomra, akiket fogságba ejtettem. Feldülöm lakhelyedet, kivágom fáidat, miután asszonyaidat hajókra raktam és elzsákmányoltam a harci szekereket...*” (L. Habachi, The Second Stela of Kamose. Glückstadt, 1972. 36.o.)

Kamosze második sztléje

A hükszosz uralom utolsó éveinek történéseit nem ismerjük pontosan. Annyi bizonyos, hogy Kamosze öccse, I. Jahmesz (Ahmosze) tovább folytatta a hükszoszok elleni támadásokat. Az egyiptomiak váltakozó sikerű akciók után sikeresen elfoglalták Avarisz városát és az”ázsiaiakat” viaszorították Dél-Palesztinába. A harcok tovább folytatódtak. Jahmesz végül háromévi ostrom után bevette a hükszoszok utolsó, dél-palesztinai erődjét, Saruhent (feltehetően a mai Tell el-Ajjul) is. Egyiptomban egy új, ragyogó korszak vette kezdetét, az ún. Újbírodalom időszaka (kb. i.e. 1552-1070)

I. Jahmesz bronz tőre

2.5. A hükszoszok legjelentősebb városa, Avarisz

A hükszoszok legfőbb erődje a Nílus-Delta keleti részén Avarisz volt. Avarisz régészeti beazonosítása csak a 20. század hatvanas éveiben történt meg. Tell-ed-Dab'a romvárosát napjainkig is a Bécsi Egyetem Egyiptológiai Intézete kutatja, M. Bietak vezetésével.

Avarisz már jóval a hükszoszok uralma előtt létezett. I.e. 1720-1700 körül alapították, mint adminisztratív központot és védművet, egy stratégiaiilag fontos helyen, a Nílus legkeletibb ágánál. Feltehetően elhelyezkedése, a sivatag közelsége miatt kapta „*a pusztába épített palota/rezidencia/nagy ház*” nevet, amit a görögök Avarisznak fordítottak.⁴⁷ A várost még a Középbirodalom idején Egyiptomba betelepülő kánaániták lakták. A hükszosz időkben a település jelentősen kibővült, mérete a legnagyobb kánaáni város, Hácór méretének háromszorosa lett. (250 hektár).⁴⁸

A Tell-el-Dab'a-i ásatások során felszínre került lakónegyedek, kultikus épületek és családi sírboltok leletanyaga teljesen eltér a korabeli egyiptomi régészeti kultúrától és bizonyítékát adja a hükszoszok kánaáni-szíriai kapcsolatainak. Ennek egyik talán legszembetűnőbb példája, hogy a fizikai vizsgálatok szerint az előkerült kerámiák alapanyaga dél-Palesztinából származik.⁴⁹

A hükszoszok anyagi kultúrája jól felismerhető védműveikről és jellegzetes kerámiájukról. A hükszosz védművek földből épített, derékszögben hajló, nagyméretű földsáncok, amelyek Avariszon kívül ismertek még a Nílus-Deltából (pl. Heliopolisz, Tell el-Yahudiyah) és Dél-

⁴⁷ A kutatók az eredeti egyiptomi kifejezést többféleképpen értelmezik. A cikk egyfajta értelmezést közöl Redford i.m.p.114. alapján.

⁴⁸ Forrás: <http://bibliabarat.hu/?p=1632>

⁴⁹ Mazar i.m. 187.

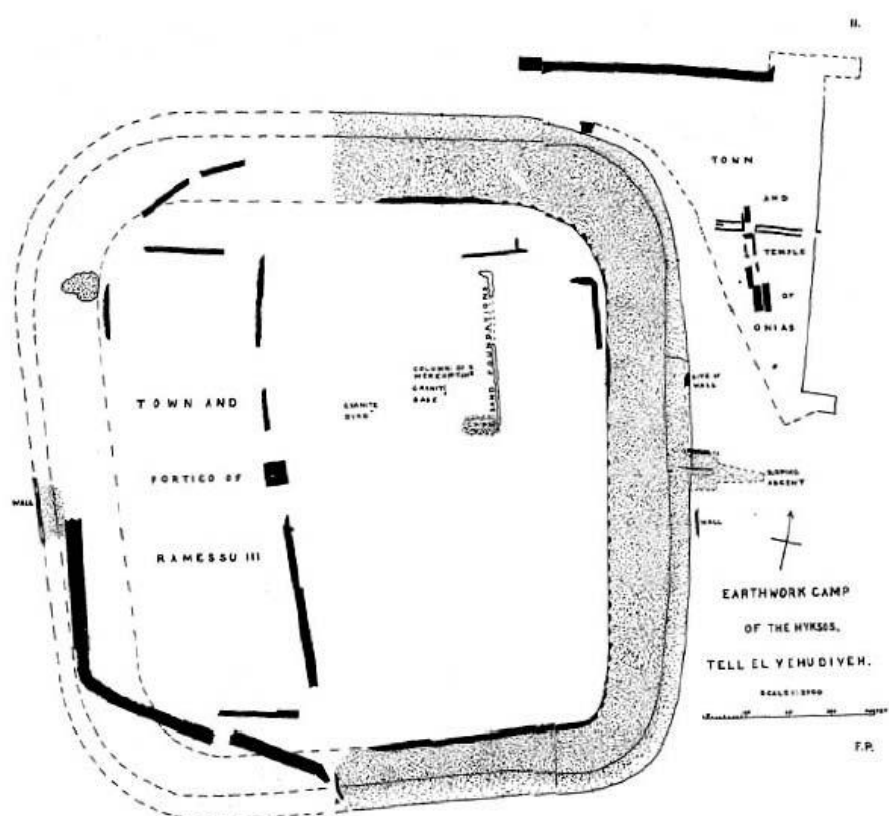
Kánaánból (Jerikó, Lákis, Sikhem) is.

Avarisz

Avarisz, hükszosz harcos sírja

Jellegzetes hükszosz védmű Tell el-Yahudiyeh

Hükszosz kancsó

Kerámiájuk főként barnás-szürke színű kis kancsókból és tálakból áll, amelyeket szabályos, geometrikus formákba rendezett motívumok, sávokba rendezett, fehér mésszel kitöltött, beböködött pontok, vagy koncentrikus körök díszítik.⁵⁰

2.6. A hükszosz vallás

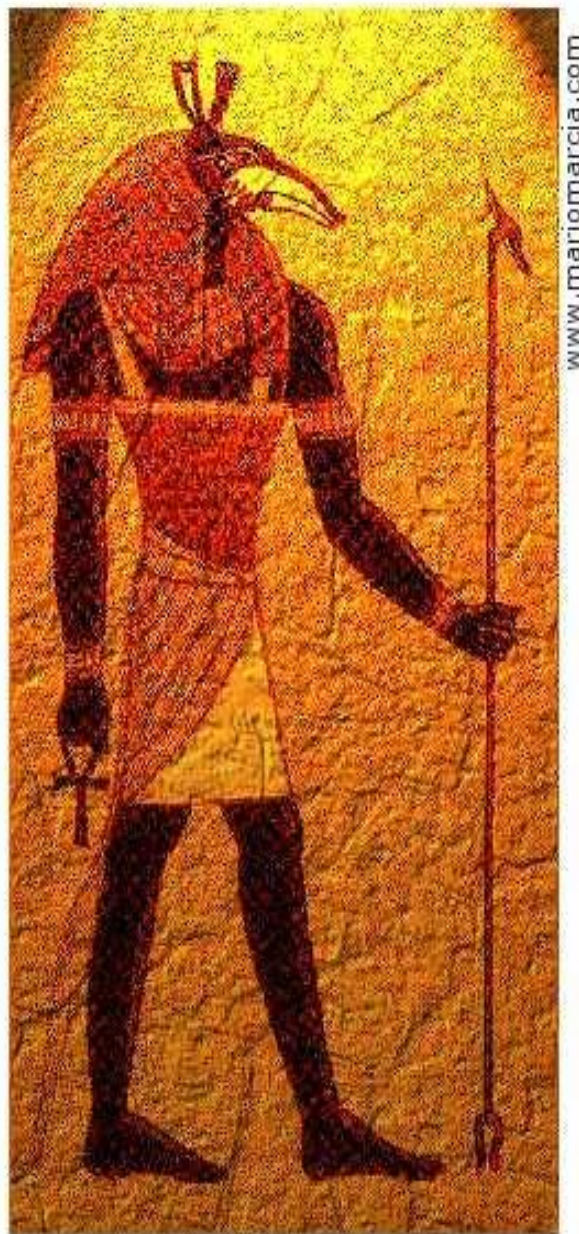
A hükszoszok keleti eredetét mutatja az is, hogy saját vallásuk ugyancsak Búblosz, dél-Szíria és Kánaán felé mutat. Az uralkodók a trónra lépéskor ugyan felvették nevükbe a szokásos egyiptomi istenneveket, azonban maguk a hükszosz személynevek alapvetően két, nem egyiptomi istenre utalnak. Egy női istenre, Anatra és férfi párjára, a „hegy istenére”, azaz feltehetően Baálra.⁵¹

Kánaáni isteneiken kívül a hükszosz uralkodók előszeretettel követték Széth kultuszát, aki az egyiptomi mitológia szerint Ozirisz (az egyiptomiak talán legnépszerűbb istene) gyilkosa volt.

⁵⁰ Bővebben lásd: Amiran, R.: Ancient Pottery of the Holy Land, Massada Press, 1969.pp.118-120. Pl.36.

⁵¹ Redford i.m. 117p.

Hozzá kapcsolták a meddőséget, a sivatagot, zűrzavart, de ő támasztott viharokat is. Személyét az egyiptomi Újbirodalom korától kezdődően, de valószínűleg már a hükszosz időkben is a kánaáni Baállal azonosították.⁵² A leghosszabb ideig uralkodó hükszosz uralkodó, Apóphisz, egy elítélő egyiptomi feljegyzés szerint, „Széthet tette személyes urává, és egész országában senki más istent nem tisztelt, csak Széthet. 'Apóphisz háza' mellé építtetett egy szép és örökkévaló templomot is... és ott minden nap áldozatot mutatott be Széthnek, mialatt a palota udvaroncai virágfüzéreket hordtak éppen úgy, ahogy azt Ré templomában is gyakorolták.” (A.H.Gardiner, *Late Egyptian Stories*, Brussels, 1931., 85-86.)

⁵² Redford, D.B.: The Hyksos Invasion in History and Tradition. In: *Orientalia* 39 (1970) pp.23-31.

2.7. József kora és a hükszoszok⁵³

Az alábbi néhány pont a hükszosz kor és a bibliai József történet közötti párhuzamokat sorolja fel.

- a) A bibliai kronológia szerint József éppen a hükszosz fáraók uralkodása idején került az egyiptomi birodalomba.
- b) 1Móz 39,1 külön kiemeli, hogy Potifár, a testőrparancsnok, - akihez József került rabszolgaként -, „egyiptomi” származású volt, mintha ez nem lett volna általános ebben az időben.
- c) A modern kori feltárások szerint a XIII. dinasztiától kezdődően és a hükszosz uralom alatt mindvégig jelentős volt a nyugati-sémi népek bevándorlása a Nílus-Deltába.
- d) 1Móz 45,10 szerint Gósen földje közel volt a korabeli fővároshoz, ami Avariszt figyelembe véve teljesen helytálló leírás. Gósen földjét máshol a Biblia Czoán, vagyis Avarisz mezejének is nevezi (Zsolt 78,12,43), ami szintén ugyanezt az állítást erősíti.
- e) Jakob-her (jelentése, Jákob-hegye) hükszosz uralkodó neve egybecseng Jákob pátriárka nevével (a névazonosság ez esetben nem jelent személyazonosságot).
- f) 1Móz 46,29; 50,9 – Nem ismerjük Ió házasítását a hükszosz kort megelőzően Egyiptomban. A mai napig a legkorábbi Ióvas temetkezés Egyiptomban épp Avariszból került elő. Avariszban egy 10 000 nm²-es, szíriai típusú palota feltárása során bukkantak a Ió temetkezésre. Az 5-10 év közötti kancát nem harci szekerek vontatására, hanem tenyésztésre használhatták. Feltehetően Hian (Jannasz) hükszosz uralkodó kedvenc állata lehetett.⁵⁴
- g) *„Azonközben új király támadt Egyiptomban, aki Józsefet nem ismerte”*(2Móz 1,8) - már valószínűleg az új – immár a győztes egyiptomi, XVIII. dinasztia hatalomra jutására utal a hükszoszok legyőzése után. A zsidókat ekkortól kezdődően gyűlölni kezdték, mert a korábbi korszak kegyeltjei és a hükszoszokkal rokon, idegen eredetű, ázsiai jövevények voltak.

⁵³ Stramszki István: Izrael története jegyzet SSTF von. rész átdolgozása.

⁵⁴ Forrás: http://blog.bibleplaces.com/2009_05_01_archive.html

Jakob-her neve

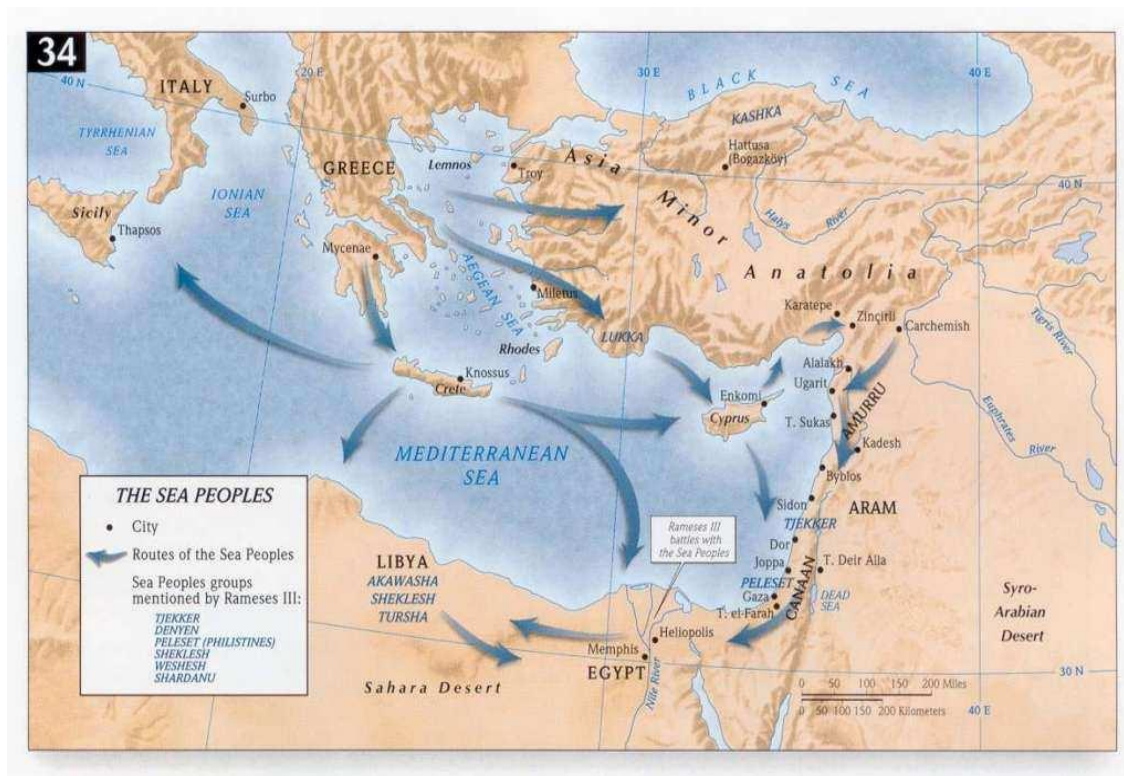
Ló temetkezés

3. A filiszteusok

A Biblia egyik legismertebb népe a filiszteusok. Az izraeli törzsek hosszú évszázadokon keresztül harcoltak ellenük, míg végül Dávid-Salamon korában leigázták őket. A Biblia talán legtöbbet feldolgozott története, Dávid-Góliát küzdelme is e népcsoporthoz kapcsolódik.

3.1. Hogyan kerültek Kánaán földjére?

Az i.e. 1200-as évektől kezdődően a Földközi-tenger keleti medencéje hatalmas változásokon ment keresztül. Nagy népmozgások kezdődtek, amelyek okát ugyan nem ismerjük, viszont következményeit annál inkább. Feltehetően az Égeikumból indult el számos népcsoport, amelyek a túlnépesedés, éhínség, időjárás-változás vagy egyéb okok miatt kényszerültek arra, hogy korábbi életformájukat feladva zsákmányszerzéssel biztosítsák megélhetésüket. A vízen kalózkodó, vagy szárazföldön fosztogató csapatok támadásai egyre hevesebbek és szervezettebbek lettek, végül szabályos népvándorlás vette kezdetét. Az egyiptomi birodalom élelmiszer-szállítmányokkal igyekezett megállítani a veszélyes méreteket öltő népvándorlást. Erőfeszítései nem lettek eredményesek. A földre, élelemre vágyó népcsoportok támadásai feltehetően több hullámban érték el Kis-Ázsiát, Ciprust és Levantét.

Az egyiptomiak „tengeri népeknek” nevezték őket. Áradatuk hamarosan elsöpörte a hettita birodalmat, Ciprust, Ugaritot és Szíria-Palesztina területén számos nagyvárost. A pusztítás sok esetben olyan gyors és váratlan volt, hogy egy-egy város romjai között még tűzhelyen hagyott fazekak és ételek is előkerültek.

Fennmaradt Ugarit királya, Hammurabi drámai hangú levele, amely jól érzékelteti a korabeli városlakók tragédiáját, „*Alasija (Ciprus) királyának. Atyám, így szól Ugarit királya, az ő fia. Atyám lábainál heverek. ..Atyám, az ellenséges hajók már itt vannak, lángba borították városaimat, s nagy pusztítást okoztak az egész országban. Nem tudtad atyám, hogy összes csapataim a hettiták országában állomásoznak és összes hajóim még mindig Lükiában vannak távol és még nem tértek vissza? Így az ország magára van hagyva...*” ((Idézi, Kőszegi Frigyes, A történelem küszöbén, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 18.o.).

A levéltöredékből kiderül, hogy az ugariti uralkodó csapatai éppen idegen földön harcoltak a tengeri népek mindent elárasztó seregeivel szemben, amikor magát a várost is támadás érte. Az üzenet az ugariti palota pusztulásrétegéből került elő, ami arra utal, hogy az invázió olyan gyors és elsöprő erejű volt, hogy Hammurabi király már el sem tudta küldeni segélykérését a szövetséges Ciprusnak.

Medinet Habu sirtemploma

A tengeri népek egyes etnikumú szárazföldi hullámai úthengerként haladtak északról dél felé az ókori világ éléskamrája, az Egyiptomi birodalom felé. III. Ramszesz fáraó sírtemplomában, Medinet-Habuban állított emléket ennek a félelmetes eseménynek, „...ami az idegen országokat illeti, ezek mind összeesküvést szőttek szigeteiken. Ezek a népek mind egyszerre szálltak hadba s

léptek akcióba. Nem volt ország, amely ellen tudott volna állni fegyvereiknek. Hatti (hettiták), Kizzuvatna (Kode), Kargamis (Karkemis), Arzava és Alasija (Ciprus). Elsöpörték őket. Tábort ütöttek egy helyen, Amurruban. Népét elpusztították, s földjét olyanná tették, mintha sohasem létezett volna. Egyiptom felé nyomultak tovább, miközben lángokat vetettek eléjük... Kezeiket a legismertebb országokra terjesztették ki, elbizakodott szívvel, a mi tervünk valóra fog válni.” (Idézi, Kőszegi Frigyes, A történelem küszöbén, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 14.o.).

A tengeri népek nem pusztán zsákmányszerző portyázók voltak. A medinet-habui ábrázolások szerint a katonák ökrös szekereken magukkal hozták feleségeiket, gyermekeiket, legfontosabb holmijaikat és állatállományukat is. A tengerpart mentén haladtak dél felé a parti vizeken, jellegzetes kacsafej-oromzatú, harcosokkal teli vitorlás hajóik védelmében. Nem a rablás vágya vitte őket Egyiptom felé, hanem új hazát, letelepedésre alkalmas földet kerestek. Katonai szempontból nézve a legveszélyesebb típusú támadást jelentették a birodalomra.

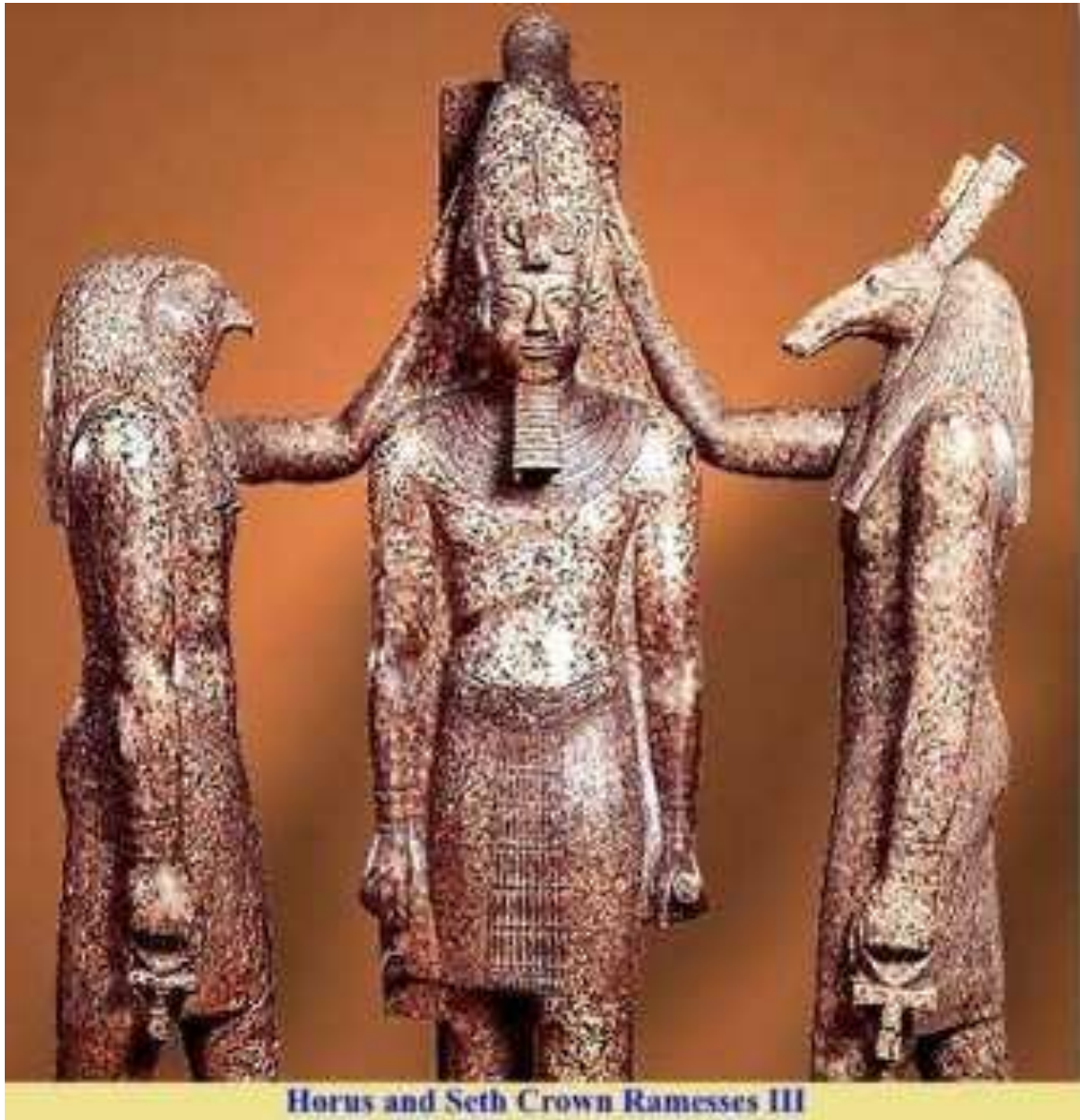

A tengeri népek vitorlás hajója (rekonstrukció)

III. Ramszesz, az Újbirodalom 20. dinasztiájának fáraója (kb. i.e. 1184-1153)⁵⁵ felkészült a tengeri népek támadására. Megerősítette észak-keleti határait, a szárazföldi hadsereget összevonta, a hajóhadat harcosokkal töltötte meg és a Nílus torkolatvidékéhez vezényelte. Az összecsapásra mind a szárazföldön, mind a tengeren i.e. 1180 körül került sor. Théba melletti, medinet-habui sírtemplomának falán élethű falvésetek (reliefek) számolnak be az

⁵⁵ Az egyiptomi kronológia adatai Kákosy L. Ré fiai Százszorszép-BUK, 1993c. könyvében alapulnak.

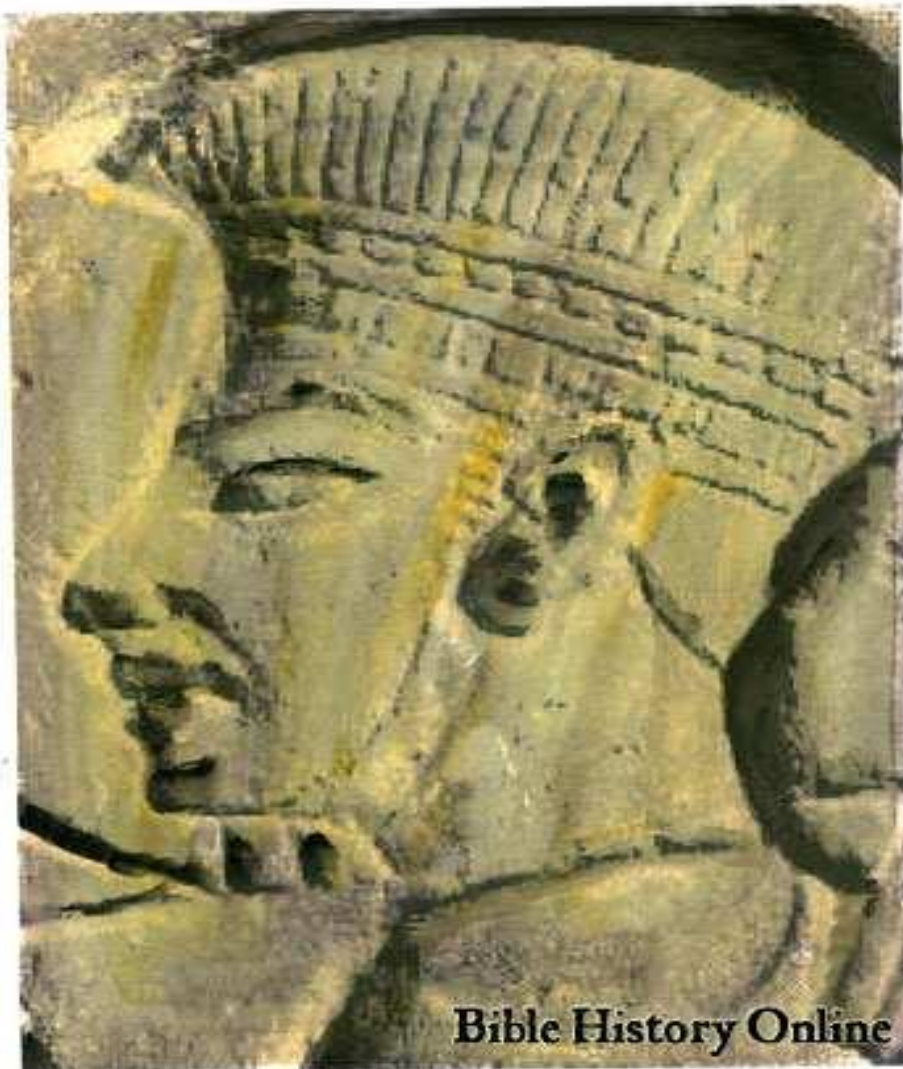
összecsapásokról. A szárazföldi ütközetet harci szekerek és gyalogos katonák vívták. A fáraó csapatai fényes győzelmet arattak. A tengeri csatában az egyiptomi hajóhad törbe csalta és a partokhoz szorította a szélszálló időben manőverezésre képtelen ellenséges hajókat, majd a menekülő katonákat a parton nyílzáporral semmisítették meg. A fáraó győzelme szárazon és vízen teljes volt.

A British Museum-ban őrzött, ún. Harris-papirusz tanúságtétele szerint a fogságba esett ellenséges katonákkal a fáraó kegyesen bánt. Zsold fejében letelepítette őket dél-Palesztina tengerpartján, Egyiptom észak-keleti előterében. III. Ramszesz ezzel egyszerre két problémát is megoldott, 1.) Leszerelte az Egyiptomot támadó, földet és hazát kereső népcsoportok Egyiptom ellen irányuló katonai akcióit; 2.) A zsoldosok által biztosította Egyiptom észak-keleti határait és a „Tengerparti út” déli szakaszát.

3.2. Kik voltak a filiszteusok?

A „tengeri népek” kifejezés több népcsoportot foglal magába. A korabeli ábrázolások és feliratok alapján a szövetséget a paleszetek (plst), a tjakarok, a sekelesek, a danunák és a vesesek egyesült népei alkották. Ezek a népcsoportok feltehetően a Földközi-tenger szigeteiről és partvidéki területeiről származtak. Eredetüket nem ismerjük pontosan minden esetben. A paleszetek esetében a történészek szerint annyi mondható biztosnak, hogy ez a népcsoport a bibliai filiszteusokkal azonos.

A filiszteus kifejezés (görögül, *paleshet*⁵⁶) jelentése, jövevény, bevándorló. A filiszteusok valahonnan a görög kultúra területéről érkeztek, a szigetvilág, vagy Kis-Ázsia területéről. A Biblia egészen pontosan Káftort, azaz Krétát jelöli meg származási helyükként. (5Móz 2,23 és Ám 9,7) Szintén a görög kultúrával való kapcsolatra mutat egy másik bibliai idézet is 1Sám.16,5-6-ban. Eszerint Góliát a Dáviddal vívott párharcban nehéz páncélzatot viselt, a görögökre (Ciprusra és Krétára), később Európa más területeire is jellemző lábvérttel együtt.⁵⁷

Az egyiptomiaktól elszenvedett vereség után a megmaradt filiszteus harcosok a birodalom zsoldosai lettek. Izrael törzseinek szomszédságában telepedtek le öt nagyvárosban és annak környékén. Az öt város szövetségét pentapolisznak hívták. (A görög kifejezés jelentése, öt város). Ide tartozott, Askelón, Asdód, Gáza a tengerparton, valamint Ekron és Gáth, valamint a tengerparttól távolabbi Sefélán. A településeket királyok (seren) kormányozták, akik közül – mindig más-más városból – egy fővezért is választottak. Az uralkodó mellett városonként erős fegyveres kíséret alakult ki harci szekerekből és nehéz fegyverzetű gyalogságból.

Tengeri kikötőik és hajóik révén szoros kapcsolatban maradtak a Földközi-tengeri városokkal és szigetekkel. A szomszédos zsidó területekkel állandóan háborúban álltak és Éli főpapsága idején – rövid időre – még a frigyládát is magukhoz ragadták. A Biblia szerint ezekben az években a vasgyártás is a filiszteusok kizárólagos kiváltsága volt a régióban (Bír 16,21). Dávid korától kezdve a filiszteus területek beolvadtak az izraeli királyságba, azonban az „asdódi nyelvet” még a fogság utáni évszázadokban is beszélték. (Neh 13,24). A babiloni időkben Filisztea külön tartomány volt.

⁵⁶ Izrael földjét a rómaiak Hadrianus császár idején (135-ben) a filiszteusokról nevezték el Palesztinának. A mai palesztinok és a bibliai filiszteusok között nincs etnikai kapcsolat.

⁵⁷ Lásd Kőszegi i.m. 23.o.

3.3. A filiszteusok anyagi kultúrája

A filiszteusok a környező népektől jelentősen eltérő, nagyon gazdag és jellegzetes anyagi kultúrát hagytak az utókorra. Vallásukban a kánaáni kultuszokat követték, nyelvükben pedig ősi, indoeurópai, (talán luvi) hagyományokat őriztek meg. Történeti-régészeti kutatásuk a 20. század

fordulójától kezdődött meg, de főként annak utolsó évtizedeiben vált jelentőssé, elsősorban T. Dothan munkássága nyomán.⁵⁸ Több tucat településen került elő a filiszteusokhoz köthető anyagi kultúra, amely i.e. 1180 – 1000 között markánsan eltér a helyi tárgyi leletektől, majd ezután fokozatosan kezdte elveszíteni megkülönböztető jegyeit.

A palesztinai filiszteus leletanyag jól felismerhető, jellegzetes leletei alapján. Ezek közül számszerűen a legjelentősebb a kerámia. A formájában égei eredetre utaló monokróm (egyszínű) és bikróm (kétszínű, fekete és vörös) edények kedvelt díszítőmotívuma a hátrafelé fordított fejű madár. Az edényformák között egy könnyen elkülöníthető, új típus is feltűnt, a szűrővel ellátott söröskancsó.⁵⁹

Filiszteus kerámia, kráter, söröskancsó és szarv alakú palack

A temetőkben sűrűn előfordul az agyagból égetett, emberalakos koporsók használata. A koporsók felsőrésze emberi arcot és kezeket formál. Az arc fölött vízszintes és függőleges vonalak az egyiptomi reliefeken is megfigyelhető fejdísz (tollas sisak?, bőrből készített fejfedő?) idézik. A múltban ezeket az agyagkoporsós temetkezéseket kizárólag a filiszteusok hagyatékának

⁵⁸ Dothan, T.: *The Philistines and Their Material Culture*, New Haven, 1982; Brug, J.F.: *A Literary and Archaeological Study of Philistines*, (B.A.R. International Series 265.), Oxford, 1985.

⁵⁹ Amiran, R.: *Ancient Pottery of the Holy Land*, Massada Press, 1969, pp. 266-271.

tekintették. A legújabb ásatásokra alapozó tanulmányok szerint azonban ez a temetési gyakorlat már a késő-bronzkor végétől általánosan ismert volt Palesztina egyiptomi helyőrségeiben. Az emberalakos koporsók egy része groteszk stílusú, azaz a megformált arcok erősen torzítottak. Ezt a groteszk stílust a kutatók a tengeri népekhez, kapcsolják, akik mivel zsoldosokként szolgáltak az egyiptomi hadseregben feltehetően átvették ezt az egyiptomi temetkezési szokást és korlátozott mértékben megtartották az egyiptomi uralom kánaáni összeomlása után is.⁶⁰

Groteszk agyagkoporsó (részlet)

A filiszteusok legnagyobb városait jól megerősítették. Ashdódban a filiszteus megtelepedés kezdetén csak egy erődítmény település létesült, amelyet hamarosan egyszerű, agyagtégglából épített fallal vettek körül. A filiszteus városok alaprajzát legfőképpen Tel Kaszileból ismerjük. A kisméretű (kb. 1,6 hektár területű) városka a Jarkón folyó bal partján, a torkolattól alig

⁶⁰ Mazar i.m. 327.

2 kilométerre fekszik. A település fokozatos fejlődése figyelhető meg három egymást követő fázisban. A legkorábbi rétegben a terület középső részét sűrűn beépítették, míg széleit csak kevesen lakták. A városka központjában egy kultikus körzetet alakítottak ki, amelyet 25 méter hosszú fallal választottak el a profán házaktól. Távolabb délen egy középület állt. A település történetének következő szakaszában a várost már jóval többen lakták, több új épület létesült. A városképben lényegi változást a harmadik szint mutat az i.e. 11. század közepén, amikor szabályos utcahálózat létesült, amely négyszögletes házblokkokra osztotta a települést.⁶¹

Ekronban feltártak egy i.e. 11.-10. századi filiszteus középületet, feltehetően egy palotát, vagy egy tágas, gazdag arisztokrata házat. Széles csarnokában (vagy udvarán) két oszlop alapzata és egy szabadon álló kemence került elő, a központi udvartól három négyszögletes helyiség nyílt. A szabadon álló kemence ez esetben nagy jelentőséggel bír, ugyanis ezek a típusú kemencék ismeretlenek a kánaáni építészetben, de jól ismert elemei az égei és anatóliai világnak és ugyanebben az időben megjelentek Cipruson is. Feltehetően ezt az idegen építészeti elemet a filiszteusok hozták magukkal őshazájukból.⁶²

A filiszteus településeken talált leletek között számos kőpecsét is van, főként kúp vagy piramis formájúak, díszítésük sematikus ember, vagy állatábrázolás. Két pecséten (Ahdód és Tel Batash) ülő, húros hangszeren játszó emberfigura látható. Két Ashdódban talált kőpecséten rövid felirat is látható. A betűk lineárisak, párhuzamba hozhatók azokkal a Későbronzkori feliratokkal, amelyeket Ciprusról ismerünk. Bár eddig csak néhány írásjel került elő, ezek mindenképpen arra utalnak, hogy létezett valamiféle írásrendszer a filiszteusok között, amely feltehetően égei inspirációt mutatott.

Hengeres pecsétnyomat Ashdódból, lineáris írásjegyekkel

⁶¹ Mazar i.m. 318.p.

⁶² Archaeological Encyclopedia of the Holy Land (edited by A. Negev and S. Gibson), Continuum, New York-London, 2001.339.p.

Egyes feltételezések szerint szintén az új jövevények érkezését jelzik az egyes településeken talált disznócsontok, amelyek az étkezési szokások másságára utalnak és a nem sémi etnikum jelzői is lehetnek.⁶³

3.4. A filiszteus vallás

A Biblia szerint a filiszteusok főistenének, Dágonnak, Asdódban volt a temploma (1Sám 5,1.3). Dágon eredetileg termékenységisten volt, nevének jelentése a „gabona” és talán az „eső-felhő” kifejezésekhez áll közel. Kultusza i.e. 2000 körül már ismert volt az amorita népek között Mariban, Eblában, később Ugaritban. A filiszteusok átvették Dágon kultuszát és több templomot építettek tiszteletére. (A Biblia még Gázában említ egy nagy Dágon-templomot – Bír 16,21-23). Alakja összemosódott Baál és Él kánaáni istenekével. A Biblia Ekron filiszteus város isteneként említi meg Baálzebubot, aki Baál egyik helyi formája volt. 1Sám 31,10 pedig arra utal, hogy a kánaániták népszerű termékenység istennőjének, Astarténak Bét-Seánban volt a temploma. A bibliai utalások szerint tehát a filiszteusok átvették a kánaáni vallást, amelyet ötvöztek saját hagyományaikkal.

„Ashdódi hölgy”- trónon ülő istennő?

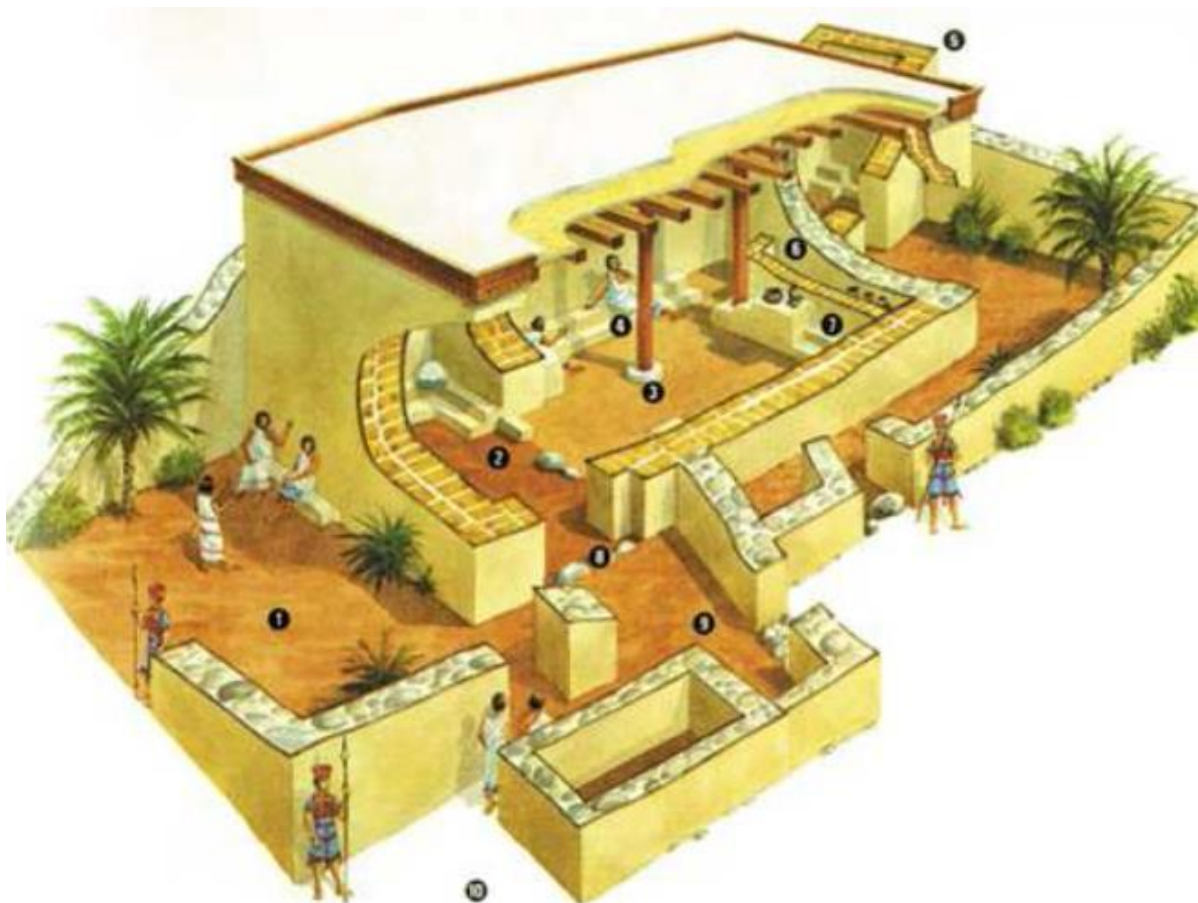
⁶³ Ibid. 391.p.

Mindeddig csak Tell Kaszilében tártak fel teljes egészében filiszteus kultikus központot.⁶⁴ Itt három egymást követő templom került felszínre. A legkorábbi templom kisméretű, agyagtéglából épült szerkezet volt, amely egyetlen csarnokból állt, bejárata keletről nyílt. A bejárattal szemközt egy megemelt pódium állt, amelyre feltehetően egy istenszobrot helyeztek. A falak mentén pad futott körbe a fogadalmi ajándékok számára. A templomtól keletre egy széles alaprajzú udvar volt, amelyben felhalmozott hamurétegek, szerves anyagmaradványok és állati csontok tanúskodnak az itt gyakorolt áldozati szertartásokról. A következő szakaszban az agyagtégla-szerkezetet felváltotta egy kőépület és a méretei is kicsit nagyobbak lettek. A templom nyugati oldalához egy kisméretű helyiséget csatoltak, talán a templom kincstárát. Utóbbiból kultikus tárgyak és fogadalmi ajándékok gazdag együttese került elő. A főtemplomtól nyugatra egy második, kisebb szentélyt is emeltek. Ez az épület talán valamelyik másodlagos istenség szentélye lehetett, aki talán a főisten „házastársa” volt. Ez a típusú gyakorlat, hogy egy kis szentélyt emeltek a főtemplom közelében, ismeretlen volt a kánaáni vallásos építészetben, de vannak párhuzamai az i.e. 13.-12. századi Égeikumban és Cipruson.

A templomot történetének harmadik fázisában teljesen átépítették. A padlószintet megemelték, és egy bejárati csarnokot toldottak hozzá. A főterem mennyezete két cédrusfaszlopon nyugodott (vö. Sámson történetével), amelyeknek szépen kidolgozott hengeres mészkő-alapzatuk volt. A templom udvarát kőfal választotta el a város többi részétől. Az udvaron belül egy négyszögletes áldozati oltár állt. A nyugati kis szentély, amelyet még az előzőfázisban építettek, továbbra is használatban maradt, csak most egy saját udvarral egészítették ki.

Tell Kaszile három filiszteus temploma tehát különböző alaprajzú, noha ugyanahhoz a kultúrához köthetők és viszonylag rövid időtartamon belül épültek fel (kb. 150 év). Ez a fajta változatosság a templom-építészetben ismeretlen a kánaániak között, mert azok hosszú időn keresztül megőrizték eredeti alaprajzukat. Ez alapján úgy tűnik, hogy a filiszteus népesség – ahogy a mükénéiek esetében – nem rendelkezett kikristályosodott kultikus építészeti hagyományokkal. A Tell Kaszilei templomok alaprajza és szerkezete fő vonásaiban nem hasonlít a kánaáni templomok többségére, ugyanakkor vannak kimutatható hasonlóságok az Égeikum (Melos szigetén Mycenae és Phylakopi) és Ciprus (Kition) templomaival. Ezek alapján úgy tűnik, hogy volt néhány közös vonás a templomépítészetben szerte a Kelet-Mediterráneumban a mükénéi kor végén és a tengeri népek expanziója idején, de ennek magyarázata még várat magára.

⁶⁴ Filiszteus templomokat ismerünk más településekről is, legutóbb 2010 nyarán Gáth feltárásakor bukkantak egy újabb filiszteus templom alapfalaira. Lásd bővebben pld. <http://ferrelljenkins.wordpress.com/2010/07/29/philistine-temple-found-at-tell-es-safigath/>.

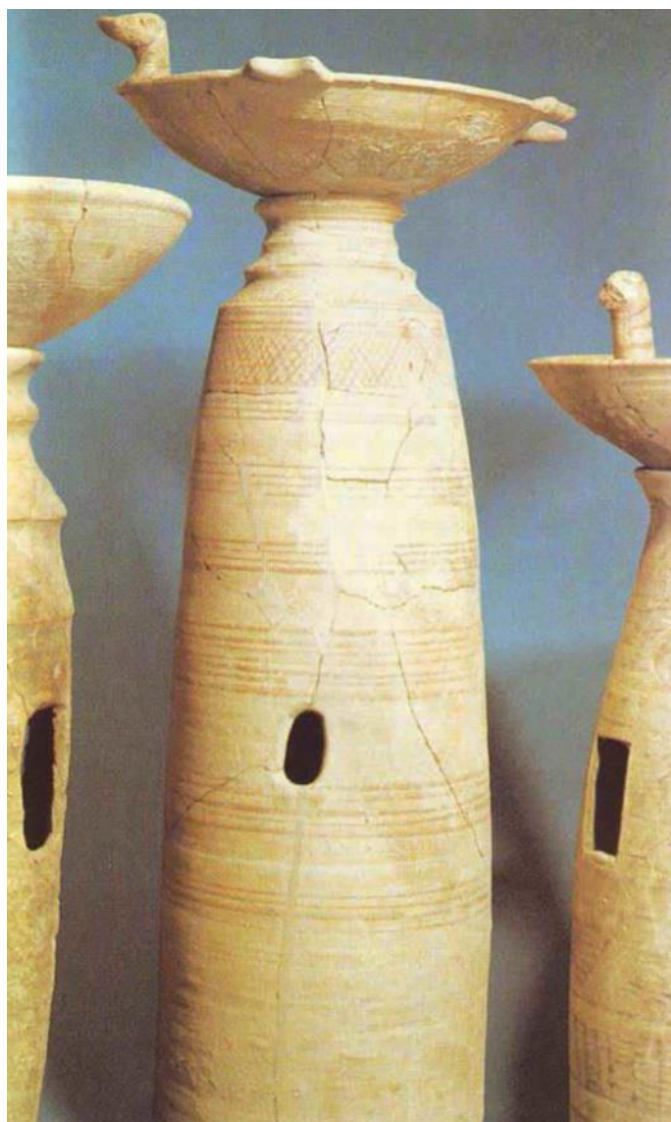
Great Events of Bible Times, ed. James Harpur (London: Marshall Editions, 1987), p. 69

Tell Kasile templomának rekonstrukciója.

10 = utca; 1, 9. = templomudvar, 8 = bejárat kőküszöbe; 2 = előcsarnok; 3 = kőoszlop aljzat; 4 = pad; 7 = oltár és fogadalmi ajándékok; 6 = „kincstár”; 5 = kiegészítő helyiség

A Tell Kasilei templomok feltárásakor rengeteg rituális edény került felszínre. Némely ezek közül a kánaáni művészeti hagyományokat követi, mások saját munkának tűnnek, míg ismét mások a korabeli Ciprussal való kapcsolatokra utalnak. A díszített, hengeres talpak közül az egyiken táncosok, a másikon nőstény oroszlánok láthatók. Mindkettő talp egy-egy tálat tartott, amelyeket feltehetően a templomban felszolgált rituális ételek számára használtak. Számos ilyen tál került elő, amelyek közül néhányat madárfej és madárszárny díszít. Ez a madárforma hasonlít a medinet-habui reliefeken látható filiszteus hajókat díszítő madárábrázolásokra. A templomban voltak még rituális emberi és állati arcokat formázó maszkok, amelyeket talán a papok viseltek rituális alkalmakkor, egy triton kagyló, amely kürtként szolgált, ahogy ez általános gyakorlat volt szerte a Földközi-tenger medencéjében. A templom fogadalmi ajándékai között számos értékes tárgy volt, mint például gyöngyök, fémtárgyak, elefántesont faragványok, alabástrom edények és rengeteg kerámiaedény. Ezek tanúsítják a korabeli lakosság gazdagságát és művészeti vitalitását.⁶⁵

⁶⁵ Mazar i.m. 319-326.

Rituális edények díszített, hengeres talpakon

3.5. A Góliát-felirat

Gáth a Biblia szerint a filiszteusok egyik legjelentősebb városa volt. Modern régészeti feltárások Aaron Meir tel-avivi régészprofesszor vezetésével 1997 óta folynak az ókori város (Tel es-Safi) területén. A tell (mesterséges lakó-halom) az őskortól kezdve folyamatosan lakott volt a legújabb korig, területéről évről évre rengeteg gazdag lelet jön felszínre. A település történetének egyik legizgalmasabb szakasza arra az időszakra esik, amikor alapvetően filiszteusok lakták. I.e. 1000 - 800 között a város kiterjedése elérhette a 40-45 hektárt, azaz a legnagyobb méretű település

volt a korabeli Júda és Izrael földjén.⁶⁶

A legutóbbi ásatások a szokásos filiszteus leleteken kívül egy olyan rendkívüli tárgyat is felszínre hoztak, amelyek a bibliai feljegyzésekhez kapcsolhatók. 2005-ben előkerült ugyanis egy cserépszöveg (osztrakon)⁶⁷, amelyen eredeti, görög formájukban, de már proto-sémi betűkkel filiszteus nevek olvashatók. A kutatók a cserépfeliratokat vizsgálva izgalmas eredményre jutottak. A két név közül etimológiailag mindkettő szoros kapcsolatban áll a Bibliában is szereplő filiszteus Góliát nevével. Az első név, Alef(ʾ)-vav(V) lamed(L)– tav(T), a második, vav (V)-lamed (L) – táv (T). Már a lelet megtalálása előtt is Góliát nevét az indo-európai nevek közül a Kis-Ázsiai Wylattes, Aylattes nevekkkel hozták kapcsolatba.⁶⁸

A Biblia szerint a Dáviddal párharcot folytató óriás és szintén nem átlagos méretű férfiakból álló családja Gáth városában lakott (1Sám 17,4, 2Sám 21,22, 1Krón 20,5-8). A cserépszöveg az egyik – ha nem a legkorábbi - filiszteus szövegemlék, amit eddig ismerünk. A sztratigráfiai (a tell rétegtana) kontextus alapján az i.e. 10 - 9. század eleje közé keltezhető, vagyis kb. egy évszázaddal későbbi a Bibliában megörökített Dávid-Góliát párharc körülbelüli időpontjánál (i.e.1050-1010 között). Amennyiben a név etimológiája helyes, akkor az osztrakon igazolja, hogy a korabeli Gáth lakói között élt/éltek Góliáth nevű ember/emberek.⁶⁹

Cserépfelirat (osztrakon) Góliáth nevével

⁶⁶ Forrás: The Tell es-Safi/Gath Archaeological Project, Summery of Season 2008, <http://faculty.biu.ac.il/~maeira/index.html>

⁶⁷ Agyagedény darab, amelyre írtak, ez az ókori Izraelben használt egyik legnépszerűbb „papír”.

⁶⁸ Lásd Aren Meir hozzászólása a BAR 2006 Vol.32, No.2 számában megjelent cikkhez: "Comment on the News Item in Biblical Archaeology Review on the Goliath Inscription." The Tell es-Safi/Gath Excavations Official (and Unofficial) Weblog, February 16, 2006. Retrieved June 27, 2007.

⁶⁹ BAR 2006

4. Az ókori Szíria népei

4.1. A terület földrajzi adottságai

Az ókori „Szíria” a mai Libanon, Szíria és Törökország délkeleti részén helyezkedett el. Az ókori időkben ez a térség soha nem alkotott önálló, egységes államalakulatot. Hosszú évezredekken keresztül kisebb-nagyobb városállamok és a fennhatóságuk alá tartozó vidéki falvak hálózatából állt. Az ókori Szíria története a római korig összefonódik a későbbi Fönícia történetével, mivel Fönícia keskeny tengerparti sávját csak i. sz. 194-ben, Septimus Severus császár korától kezdve választották le a belső területekről.

Az ókori Szíria politikai széttagoltságának alapvető oka földrajzi megosztottsága lehetett. A területet nyugaton a Földközi-tenger határolja, a tengerparti területek keskeny, hosszú, észak-déli irányban futó sávjában az ókori időkben több nagy kikötőváros is létesült. (Türosz, Szidón, Búblosz, Ugarit) Ettől keletre ugyancsak észak-déli irányban középhegységek láncolatai húzódnak. A Libanon és az Antilibanon hegyei helyenként elérik a 2000-3000 méteres magasságot. A két hegyvonulat a Biqa'-völgyet zárja közre, amelyből két folyó is ered, észak felé az Orontész, Szíria legjelentősebb folyója, dél felé pedig a Leontész. A Biqa'-völgy fontos átjáró dél felé, ezért az évezredek folyamán mindvégig kiemelt stratégiai jelentőséggel bírt. Szíria harmadik nagy tájegysége a hegységektől keletre fekvő sík vidék, amely dél felé haladva egyre szárazabb klímájú legelőterületbe, majd sivatagba megy át. Szíria nagy folyói nem hajózhatók és arról sem tudunk, hogy az ókorban öntözésre használták volna őket.

A mezőgazdaság a mindenkori csapadék függvénye volt, ahogy ezt már a délebbre fekvő Kánaán földjén is láttuk. Természeti kincsekben bővelkedett, a tengerben élőbíborszínű vörös festéket gyártottak, a homokból üveget készítettek, a hegyekből érceket (ezüst, réz) és különösen értékes fákat (cédrus, ciprus) nyertek, a síkvidéken gazdag állatállományt tartottak, gabonát és oliva ültetvényeket gondoztak, továbbá jól értettek a méhészethez, borászathoz, később a lótenyésztéshez is.

A hosszan elnyúló tengerparton épített kikötővárosok és a szárazföld belsejében sorakozó karavánközpontok által Szíria kulcsszerepet játszott a távolsági-és tengeri kereskedelemben. Híd szerepet töltött be Egyiptom és Mezopotámia, Kis-Ázsia, valamint az Égeikum között. Kereskedők távoli földrészek városaiban is megtelepedtek.

Libanoni cédrus

Föníciai kereskedelmi hajó

4.2. Az ókori Szíria története és népessége a bronzkorban (kb. i.e. 2000-1200)

A termékeny félhold területén fekvő Szíria a korai időktől kezdve lakott volt. A földrajzi övezeteknek megfelelően népesült be, a tengerparton, a folyók mentén és az oázisokban sűrűn, míg a hegyvidéki és sivatagi régióban gyéren lakták. Az egyiptomi és mezopotámiai civilizációk közé ékelődött gazdag, de széttagolt földért az évezredek folyamán gyakran folytak háborúk. Ez a

geopolitikai adottság rányomta a bélyegét az itt élő népek történelmére és mindennapjaira.

Az ókori Szíria legkorábbi ismert lakói nyugati-sémi etnikumú népek voltak. Ezek közül név szerint ismerjük az amurru/amorita törzseket, akik eredetileg nomád állattartást folytattak Szíriában a Jebel Bishri hegyeiben.⁷⁰ I.e. 2100 körül feltehetően éghajlatváltozás és/ vagy túlnépesedés miatt az amorita törzsek egy része kelet felé vándorolt, megtámadták és elfoglalták Szíria és Mezopotámia nagyobb városait. (pld. Qatna, Ugarit, Aleppo = Halab, Alalakh, Mari, Babilon). A nomád hódítók hamarosan átvették a városi kultúrát és a fennmaradt személynevek tanúsága szerint egy-egy város uralkodói méltóságát is megszerezték. Az amorita származású uralkodók közül a leghíresebb a Babilonban hatalomra kerülő Hammurapi volt. Az amorita törzsek egy másik vándorlási hulláma dél felé haladt és elérte Kánaán földjét, ahol a rokon etnikumú népekkel keveredve az i.e. 1800-as évektől kezdődően létrehozta az ún. „kánaáni kultúrát”.

⁷⁰ Az amorita/amurru név jelentése: nyugat, nyugati. A Mezopotámiába behatoló nomádokat így nevezték el a korabeli városiak.

Amorita harcos

Ezekben az évszázadokban Szíria lakosai etnikailag nem sokban különböztek a Palesztina (Kánaán) területén élőnépektől, de a népességkeveredés aránya, a külső kulturális hatások, valamint újabb, északi bevándorló csoportok (hurriták⁷¹, hettiták⁷²) tették mássá, sajátosan

⁷¹ Mezopotámia legészakibb részén éltek, egyetlen saját államalakulatuk Mitanni volt (i.e. 15.-13. század). Nyelvük és etnikumuk nem sorolható sem a sémi, sem az indoeurópai népek közé. Leginkább a Kaukázus népeivel és nyelveivel rokonítható. Mitanni bukása után a hurriták szétszóródtak, sokan költöztek a Hettita birodalomba. A vaskor idejére beleolvadtak a környező népekbe. A legtöbb hurrita hatást a hettita kultúra mutatja. Legjelentősebb városuk Nuzi volt.

⁷² Kis-Ázsia, a mai Törökország indoeurópai nyelvcsaládba tartozó lakói voltak. Az i.e. 18. századtól kezdve hozták létre önálló államukat, fővárosuk Hattusa, a mai Bogazköy volt. Az i.e. 13. századig folyamatosan terjeszkedtek Kis-Ázsia, Szíria és Fönícia felé, ezért gyakran összeütközésbe keveredtek az egyiptomiakkal. Harci szekereik tették őket félelmetessé. II. Ramszesz korában, i.e. 1280 körül a két hatalom békét kötött egymással és elosztották Szíria feletti érdekeltségeiket. A Hettita birodalom a tengeri népek betörésekor városállamokra esett szét, kultúrájuk a 20. századig szinte ismeretlen maradt.

„szíriává” ezt az anyagi kultúrát, különösen az Ugarit-Qatna képzeletbeli vonaltól északra. Ettől délre a bronzkori Szíria kultúrája alapvetően része volt a kánaáni kultúrának. Míg a déli területeken Egyiptom politikai és kulturális hatása volt meghatározó, az északra fekvő városokban Mezopotámia befolyása volt erősebb. Ma még nagyon kevés történeti és régészeti forrás áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy Szíria múltját teljes egészében ismerjük és értsük. A részletek kitisztázása a jövőben várhatóan kibővülő kutatások feladata lesz. Az i.e. 1800-as évektől kezdődően Szíria területén több kisebb-nagyobb terület felett rendelkező városállam alakult ki. Ezek közül a jelentősebbek, Búblosz, Türosz, Szidón és Ugarit a tengerparton; Amurru (az Eufrátesz középső folyásától nyugatra); Karkemis (az Eufrátesz partján); Jamhad királysága Halab azaz Aleppo központtal (észak-Szíriában); Mukis királysága Alalakh központtal (az Orontész felső folyásánál); és később, az i.e. 15. századtól Damaszkusz (Dél-Szíriában). Ezek a fejedelemségek és városállamok hol diplomáciai, hol katonai úton igyekeztek növelni területüket a többiek rovására, emellett szinte folyamatosan próbálták megőrizni függetlenségüket a szomszédos nagy birodalmak meg-megújuló hódító törekvéseivel szemben. A diplomácia eszközei közé tartoztak a dinasztikus házasságok, a kereskedők-utazó követek, az államok közti szerződések, valamint az alkalmankénti, vagy esetenként éves rendszerben fizetett „ajándékok”, amelyek finoman utaltak az államok közötti hatalmi rangsorra.

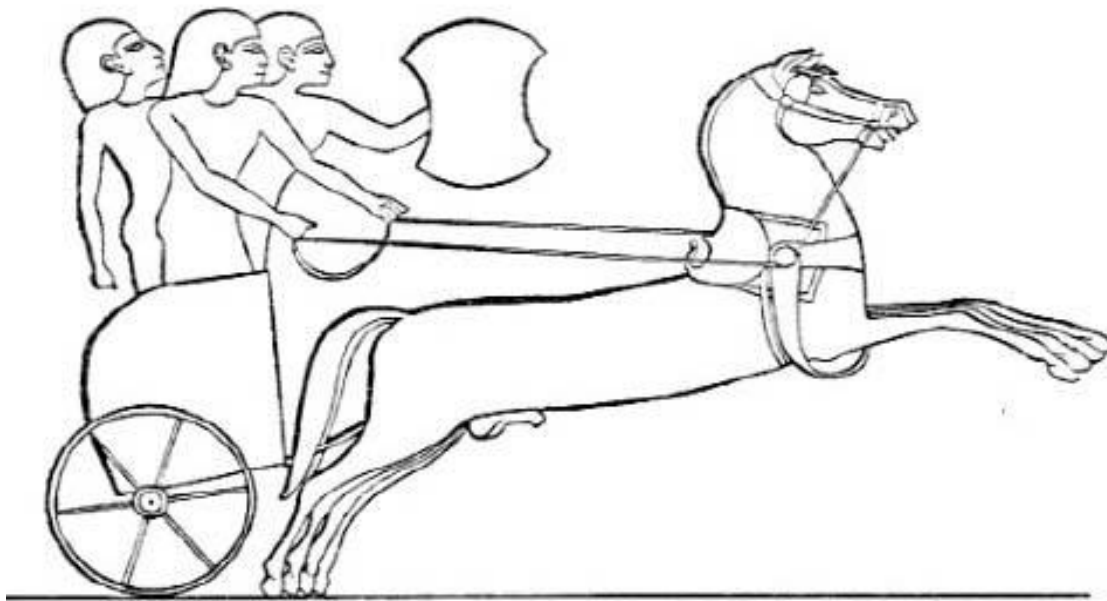
Búblosz napjainkban

A Szíriáért folyt hatalmi harc időben előrefelé haladva a következőképpen alakult,

- Szíria tengermelléki területeivel Egyiptom már az i.e. 2400-as évektől kezdődően szoros kereskedelmi kapcsolatban állt. (Búblosz) Ekkortól gazdasági és hatalmi igényei főként a tengerparti és dél-Szíriai területekkel kapcsolatban egészen i.e. 1200 körül fennálltak.
- Szíria első ismert, fegyveres meghódítója i.e. 2300 körül a mezopotámiai (akkád) I.

Sarrukin⁷³ volt, aki zsákmányszerző hadi vállalkozása során eljutott a Libanon hegységig és a Földközi-tengerig.

- Az i.e. 1800-as években Mari állama terjesztette ki fennhatóságát Szíria északi részére.
- Az i.e. 1500-as években észak-Szíria a hurri alaplakosságú Mitanni érdekszférájába került, míg dél-Szíria és a tengerparti városok ellen az egyiptomi Újbirodalom fáraói vezették hadjárataikat.
- Az i.e. 1350-1200 között Szíriában a Kis-Ázsiai Hettita újbirodalom befolyása nőtt meg. Az észak-Szíriai államok, Karkemis, Jamhad és Mukis I. Szuppiluliumasz hettita nagykirály⁷⁴ uralma alá került. A szíriai területeket nem vetették közvetlen hettita irányítás alá, hanem a helyi fejedelmek elismerték alávetettségüket, amelyet az éves adófizetés tett kézzelfoghatóvá. Ez alól kivételt jelentett a korábban virágzó Jamhad fejedelemsége, amelynek meghódítása után a főváros, Halab (Aleppó) uralkodója a hettita király fia, Telipinu lett. A hettita–egyiptomi határvonal ezek után kb. Türosz-Damaszkusz magasságában húzódott.

Hettita harci szekér

⁷³ I. (Nagy) Sarrukin i.e. 2300, vagy i.e. 2200 körül alapította meg saját agadéi, azaz akkád dinasztiáját és királyságát, amelynek központja egy észak-mezopotámiai város, Agadé volt. Az alacsony származású, sémi etnikumú uralkodó nevének jelentése: „Igaz király”, vagy „Törvényes király”. Hadjáratai nyomán egyesítette Mezopotámia egy részét és seregei eljutottak Szíriába egészen a Földközi-tengerig.

⁷⁴ I. Szuppiluliumasz kb. i.e. 1340-1320 között volt a Hettita birodalom nagykirálya. Uralkodása alatt országa területét jelentősen megnövelte. Legjelentősebb sikere az volt, hogy kihasználva az egyiptomi birodalom Ekhnoton vallásreformja okozta válságot, elfoglalta Szíria nagy részét. Ebben nagy segítségére volt Búblosz, Ugarit és Amurru uralkodója.

A késő-bronzkor idején, az i.e. 1400-1300-as években a térségben újabb népmozgások indultak, amelyek alapvetően átrajzolták Szíria hatalmi térképét. A folyamat kezdetén a nagy arab sivatagból nomád törzsek érkeztek a gyéribben lakott szíriai legelővidékre. Az új, szintén sémi népesség, az arámiak fokozatosan növekvő létszámát a legelőterületek már nem tudták magukba fogadni, így tovább vándoroltak Szíria nyugati területei és Mezopotámia felé. Több városállamot is meghódítottak, ezek közül a legjelentősebb később Damaszkusz lett.

Az i.e. 1200-as évektől az arameus népek mellett új ellenségként tűntek fel a tengeri népek, akik összeroppantották a Hettita birodalmat, majd Egyiptom felé haladva feldúlták az útba eső településeket. A tengeri népek elvonulása utáni hatalmi vákuumban egyre inkább az arameus népek kerültek előtérbe. Letelepédtek Szíriában, Kis-Ázsia délkeleti részén és Mezopotámiában, átvették a távolsági kereskedelem irányítását, összeolvadtak a korábban itt élő kánaáni népességgel, míg végül az i.e. 8. századra nyelvük, az arámi lett a térség közvetítő nyelve. De mindezek az események már egy új korszak kezdetét is jelentették.

4.3. Az ókori Szíria népessége és története a vaskorban (i.e. 1200-tól az első nagy asszír hódításig, i.e. 732-ig)

A vas fegyverként való használata a tengeri népek betörésétől kezdődően terjedt el a térségben. Maga a fém már korábban is ismert volt, de ritkasága miatt kezdetben csak ékszerként, drága értéként használták. A vasérc bányászata és feldolgozása nagyjából az i.e. 1200-as évektől terjedt el általánosan. Ugyanekkor jelent meg Szíriában egy másik technikai újítás is, a habarcs használata. Ez lehetővé tette a mély kutak kiépítését, ezáltal a népesség Szíria nagyobb területein szóródott szét.

A vaskor kezdetét jelző nagy népmozgások után először a tengerpart városai tértek magukhoz. A görög-mükénéi világ pusztulása a legnagyobb konkurencia megszűnését jelentette, ezáltal a szíriai tengerpart kikötővárosai egyedurává váltak a tengeri kereskedelemnek. Homérosz „nagy híru hajósnépnek” nevezte őket, és elsőként használta rájuk a „föníciai” kifejezést (Odüsszeia 15, 415). Büblosz és Türosz gazdagsága minden eddigi mértéket meghaladt. (vö. Ezék 28. fej. Türoszról szóló próféciája).

A türoszi királyok közül a Biblia megemlíti Hírámot, aki a jeruzsálemi templom építésére épületfát adott el Dávidnak és Salamonnak. (2Sám 5,11, 1Kir 5,1). A Biblia ugyancsak beszámol arról, hogy Akháb izraeli király felesége, Jézabel Ethbaál-nak, a szidóni királynak a leánya volt (1Kir 16,31). A „szidón királya” címet az i.e. 10. századtól Türosz uralkodói viselték, mivel meghódították Szidón tengerparti városát. Ekkoriban Türosz fennhatósága egészen az északi zsidó királyságig terjedt, feltehetően ezért is került sor a két uralkodói dinasztia közötti házasságra.

Az i.e. 10. századtól kezdődően Türoszból kiindulva megindult a föníciai kereskedők kirajzása, kereskedőtelepek jöttek létre Cipruson, Máltán, Szicílián, Szardínián, Afrika északi partja mentén (Karthágó) és a Pireneusi-félsziget déli partján.

Föníciai kereskedelmi kolóniák

A tengerparttól beljebb fekvő területeken önálló kis királyságok sora alakult, pld. Damaszkusz, Czóba (Orontész felső folyásánál). A térség korábbi lakói helyett (kánaániták, amoriták, hurriták) egyre inkább az arámi és újhettita népesség került előtérbe. Utóbbiak a Hettita birodalom pusztulása után szóródtak szét elsősorban Kis-Ázsia és Szíria területén. A két népelem sajátos anyagi kultúráját és művészeti stílusát „hettita-arámi művészetnek” nevezik.

A Biblia szerint Dávid korában a szíriai területek egészen az Eufráteszig a zsidó királyság fennhatóság alá tartoztak. Dávid seregei legyőzték Czóba királyát, Hadadézer, majd a Damaszkusból érkező felmentő csapatokat is. A naggyá növvő zsidó királyság Damaszkuszban helyőrséget létesített, adót szedett, valamint lovakat, harci szekereket és rezes zsákmányolt. (2Sám 8,3-8). Salamon korában azonban a király Istentől való eltávolodása miatt ezek az északi területek elvesztek.

Hadadézer egyik arámi nevet viselő katonai parancsnoka, Rézon, Damaszkuszban királlyá tette magát és hamarosan sikeresen vívta ki a város függetlenségét (1Kir 11,23-25). Damaszkusz ezek után kulcsszerepet játszott dél-Szíria történetében, és mint az északi zsidó királyság szomszédja, folyamatos harcban állt Izraellel. Az első apropót az adta, hogy Asa júdabeli király felbérelte Rézon unokáját, I. Benhadad-ot (nevének jelentése „Hadad viharisten fia”), hogy győzze le ellenségét, a testvér északi országrész királyát, Baását. Asa, aki korábban mélyen istenfélő volt, annyira elvakulttá vált gyűlöletében, hogy a gyilkos zsoldbért az „Úr házának” kincseiből fizette ki a kánaáni isteneket tisztelő népnek. *„És Banhadad engedelmeskedett Asa királynak és elküldte az ő seregeinek vezéreit az Izrael városai ellen, és bevette Hijont és Dánt, és Abel Beth-Maakát, és az egész Kinneróthot a Nafthali egész földjével.”* (1Kir 15,20).

Később, Akháb idején II. Benhadad már az izraeli főváros, Szamária meghódítását tervezte, *„És Benhadád, Szíria királya összegyűjtötte egész seregét és harminckét király volt övele és nagyon sok ló és szekér, és felment és megszállta Szamáriát és ostromolni kezdte azt”* (1Kir 20,1).

A damaszkuszi király arcátlan követelésekkel állt elő, amelyekről ő maga is tudta, hogy teljesíthetetlenek. Akháb vonakodva ugyan, de elszánta magát a harcra. Ekkor az Úr prófétája jelent meg előtte, aki megnyugtatta Isten szándéka felől, *„Azt mondja az Úr, Avagy nem látod-e mindezt a nagy sokaságot, íme e mai napon kezedbe adom azt, hogy megtudd, hogy én vagyok az Úr! Mondta Akháb, Ki által? És felelt, Azt mondja az Úr, A tartományok fejedelmeinek fia által. Akkor mondta Akháb, Ki kezdje meg a harcot? És felelt, Te!”* (1Kir 20,13-14).

A próféta szavai teljesültek, Izraelnek sikerült visszaverni a szíriaiak támadását. Nem

sokkal később, i.e. 853-ban, az Orontész menti Qarqar-nál ugyancsak II. Benhadad és Akháb már egymással és több más királlyal szövetségre lépve vették fel a harcot – sikertelenül – a keletre előrenyomuló Asszíriával szemben. Az asszír uralkodó, III. Sulmanu-asaridu⁷⁵ nem elégedett meg egy győzelemmel, hanem tovább folytatta harcot Szíria-Palesztináért.

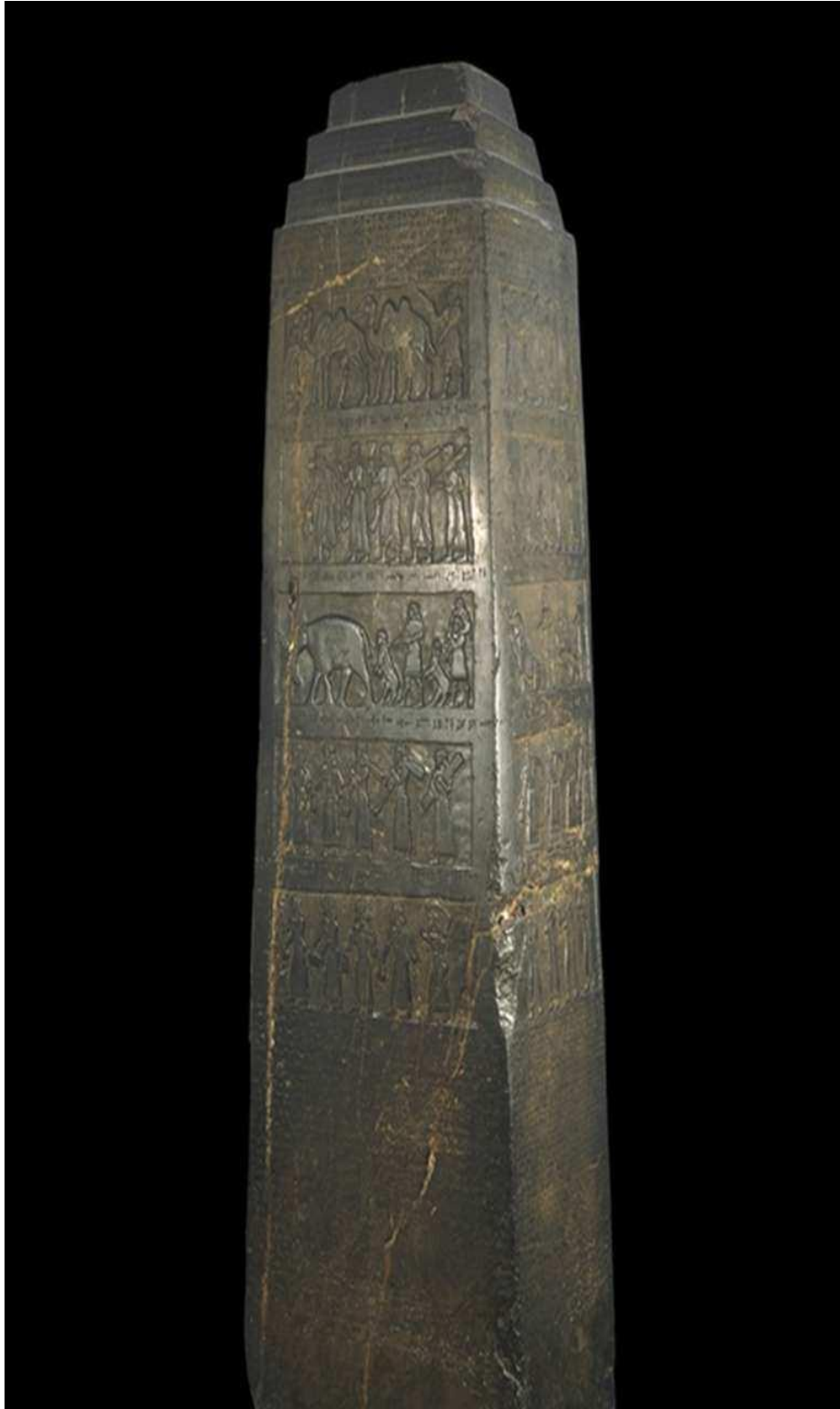
II. Benhadád, a damaszkuszi uralkodó hamarosan megbetegedett. Isten prófétája, Elizeus megjövendölte, hogy nem fog többé meggyógyulni, hanem meghal és utóda, az akkor még „senki fia”, a király követe, Hazáél lesz. *„És felelt neki (Hazáélnak) Elizeus, Menj el mond meg neki (Benhadádnak), Nem maradsz életben, mert megjelentette nekem az Úr, hogy halált hal. És mereven ránézett Hazáélre, míg nem zavarba jött; végül sírni kezdett az Isten embere. És mondta Hazáél, Miért sír az én Uram? És felelt, Mert tudom a veszedelmet, amelyet az Izrael fiaira hozol; az erős városait megégeted, az ő fiait fegyverrel levágtatod és kisgyermekait a földhöz vered, és terhes asszonyait kettévágod. És mondta Hazáél, Kicsoda a te szolgád, ez az eb, hogy ilyen nagy dolgokat cselekednék? És felelt Elizeus, Megjelentette nekem az Úr, hogy te leszel Szíria királya”* (2Kir 8,10-13).

Elizeus próféta szavai hamarosan beteljesedtek. I.e. 841-ben már Hazáél állt annak a szövetségnek az élén, amely arra törekedett, hogy megállítsa az asszír nagykirály előrenyomulását. A Damaszkusz melletti összecsapás a szövetséges kisállamok vereségével végződött. A legyőzöttek – köztük Hazáél és az Akháb felváltó, Akháb házán isteni ítéletet végrehajtó Jéhu – hűségadót fizettek Asszíriának.

A Biblia Damaszkusszal kapcsolatos következő híradása már jó egy évszázaddal későbbi. Ekkoriban III. Tukultu-apil-ésarra⁷⁶ asszír uralkodó seregei uralták Szíria északi részét, Damaszkusz és Izrael azonban még tartotta magát. Réczin, a damaszkuszi király és Péka, az izraeli király szövetségre léptek egymással, valamint Ammonnal, Moábbal és Edommal, hogy együttesen lépjenek fel az északkeleti nagykirály ellen. Péka terve az volt, hogy ezeknek a törekvéseknek a déli zsidó királyságot, Júdát is megnyeri. Júda uralkodója, Akház király azonban nem vállalta ezt az öngyilkos szövetséget. Bosszúból Réczin és Péka i.e. 735-734 megtámadták az országát (szír-efraimi azaz szír-izraeli háború). Akház emberileg egyetlen esélyt látott a szabadulásra. Nem az Urat kereste, hanem „előremenekült”, följárlotta szolgálatait és adóját Asszíriának, ha az megvédi országát ellenségeitől. III. Tukultu-apil-ésarra nagy örömmel tett eleget a kérésnek. Seregei elfoglalták Damaszkuszt, majd betörték Izrael területére is. A kb. i.e. 734-732 között zajló asszír támadás során Szíria és Izrael nagy városai sorra estek. Az asszírok megölték Réczint, Szíriát és Izraelt három tartományra osztották, sok foglyot, nagy zsákmányt gyűjtöttek és tömegeket deportáltak a birodalom belsejébe. (2Kir 16. fejezet és 2Krán 28. fejezet).

⁷⁵ III. Sulmanu-asaridu (i.e.858-824) asszír uralkodó idején Asszíria árnyéka egyre fenyegetőbben közeledett a térség felé. Az Asszíriától való függésnek három fokozata volt: 1.) meghagyták a helyi uralkodót, de adót vetettek ki rá, 2.) Asszír-barát személyt ültettek a vazallus állam trónjára és megemelték az adót, 3.) teljesen átszervezték és katonailag megszállták a leigázott országot, katonai parancsnokot neveztek ki, megszűnt az állam önállósága és megkezdődött a lakosságcsere.

⁷⁶ III. Tukultu-apil-ésarra (i.e. 745-727) A bibliai Pul/ Tiglát-Piléser a nagy hódító hírében álló, kegyetlen asszír király az i.e.740-es években több sikeres hadjáratot is vezetett a nyugati partra. Győzelmi sztéléin megemlíti Menáhemet, Szamária királyát is, azon uralkodók között, akik sarcot küldtek a királyi udvarába. A bibliai szövegből kiderül, hogy Izrael innentől kezdve nem pusztán anyagi függésben állt, hanem politikailag is elköteleződött Asszíriának.

A fekete obelisz

Tiglát-Piléser/Pul

4.4. Szíria legjelentősebb városai

Büblasz

A történeti és régészeti források alapján az egyik legrégebbi szíriai város Büblasz volt. A település a Libanon hegyég lábánál jött létre, a kitermelt cédrus és ciprus rönkfák tengeri szállításának koordinálására. A város egy dombra épült akropoliszból és a tengerparti kikötőből állt. Az írott források szerint az egyiptomi fáraók már a negyedik dinasztia korától kereskedelmi kapcsolatokat építettek ki Büblasszal. Ipuwer egyiptomi tisztviselő néhány évszázaddal későbbi, i.e. 2100 körüli, válságos időkben írt Intelmeiben így panaszkodott, „...*Bizony nem hajóznak Büblaszba manapság. Mit tegyünk múmiáink cédrusfájáért? A papokat ezek termékeivel temették. Azok olajával balzsamozták be az előkelőket egészen Kréta szigetéig.*”⁷⁷

⁷⁷ Idézi: Klengel, Horst: Az ókori Szíria története és kultúrája, Gondolat, 1977. 20.

Az egyiptomi forrásokban Búblosz neve Gubla volt, ami feltehetően a Bibliában Gebal-ként, vagy Gibli-ként szerepel. (Józs 13,5; 1Kir 5,18; Ezék 27,9). Maga a Búblosz név görög eredetű, és arra utal, hogy a város közvetítője volt az Egyiptomból a görög világ felé tartó papirusz-kereskedelemnek. A város életét Nagy Sándor hódításáig helyi királyok irányították. Ezek közül huszonkilencnek a nevét is ismerjük i.e. 2350 és i.e. 333 között. A búbloszi uralkodók időről időre elismerték egy-egy nagyobb birodalom fennhatóságát és hűbéri adót fizettek előbb Egyiptomnak, később az asszíroknak, babilóniaiaknak és a perzsáknak.

A várost a bronzkor idején fal védte, amelynek két kapuja volt, a tengeri” és a „szárazföldi”. A falakon belül egy-egy udvar köré rendezett, több helyiséges házak épültek. A város profán lakónegyedétől elkülönülve egy forrás táplálta, szentnek tekintett tó partján állt Búblosz kultikus negyede. Két templomot is emeltek a város „urának” és „úrnőjének”. Búblosz úrnője feltehetően az a termékenység-, anya- és had-istennő volt, akit különbözőneveken nagy tisztelet övezett Kis-Ázsiában, Szíriában, Palesztinában és Egyiptomban. A Biblia és a kánaáni vallás Astarte/ Astarót/ Asera néven emlékezik meg róla, az egyiptomiak Hathórnak nevezték. A férfi istenség, „Búblosz ura” minden bizonnyal az ugyancsak széles körben tisztelt viharisten Hadad / Baál lehetett.

Búblosz – Obeliszk templom

A város főtemploma a későbbi időkben ugyancsak itt épült fel, a lépcsőkön megközelíthető emelvényen faragott kőoszlopok sora állt. (Obeliszk templom). A város melletti előkelő sírokat magába foglaló nekropoliszban négy királyi sír került elő az i.e. 1800-1600-as évekből. Ezekből kettő halott kőszarkofágban nyugodott, de mindegyik sírban gazdag melléklet került elő, arany ékszerek, bronz tárgyak, kerámia, értékes fémekből készült fegyverek, elefántcsont-faragványok,

ezüst és bronz csészék, valamint alabástrom edények. A leletek jól tükrözik az egyiptomi kultúra hatását.

Az egyiptomi fennhatóság az i.e. 11. századra névlegessé vált. Egy egyiptomi feljegyzés, a Wen-Amon papiruszon megemlékezik arról, hogy Wen-Amon sikertelenül próbálta az egyiptomi termény-adót a búbloszi királyon behajtani. Ekkoriban Búbloszban virágzott a kereskedelem, a város lakói – görög hatásra föníciaiaknak kezdték nevezni őket – a Földközi-tenger legkiválóbb hajósait adták.

Mari (a mai Tell Hariri)

Szíria egyik legjelentősebb nagyvárosa volt, amely az Eufrátesz jobb partján, egy fontos kereskedelmi út mellett alakult ki. A napjainkra elnéptelenedett várost 1933-tól egy francia expedíció tárta fel A. Parrot vezetésével. A kereskedelemből élő város második nagy virágkora épp a bronzkor zenitjére esett. Ekkoriban Marit többségében már amoriták laktak, akik a város uralkodó dinasztiáját is adták. Leghíresebb királyuk, Zimrilim, az i.e. 1800-as, 1700-as években hatalmas palota-komplexumot építtetett, amely kb. 3,5 ha területet foglalt el, és 300 helyiségből állt. Zimrilim palotájának legértékesebb lelete a levéltár, amelyből mintegy 25 000 agyagtábla került elő. A királyi levelezés gazdasági, jogi és diplomáciai szövegeket tartalmaz, amelyek élénk képet rajzolnak a korabeli gazdag nagyvárosról. Mari hatalmát Hammurapi babiloni uralkodó törte meg, aki valamikor i.e. 1750 körül elfoglalta és elpusztította a várost.

Alalakh (= mai Tell Atchana)

A város a termékeny Amuq síkságon fekszik az Orontész folyó partján, egy észak felé vezető, stratégiaiilag fontos út mentén. Az ókori romváros első feltárása 1936-1949 között a legendás kutató C.L. Wooley (Ur város megtalálójának) nevéhez fűződik. A település már a korai bronzkor idején virágzó kereskedőváros volt. A fa, méz, bor, rabszolga kereskedelem haszna sok városi polgárt tett gazdaggá. A fallal körülvett Alalakhban monumentális palota és templom-komplexum állt, a magánházak közül többnek emelete és boltozatos alépítménye is volt. A bronzkor közepén, Hammurapi óbabiloni királysága idején Alalakh megőrizte függetlenségét. A város királya, Yarim-Lim erősített citadellát építtetett a lakók védelmére és megerősítette a városfalak-kapuk védelmét is. Csodálatos gazdagságú palotájában égei hatást mutató falfestmények és tárgyak kerültek elő. A későbbi évszázadokban Alalakh az egymást váltó hatalmak fennhatósága alá került (Egyiptom, Hettita birodalom, Asszírok, tengeri népek) és gazdagsága fokozatosan csökkent.

Aleppó (Halab)

A város nevének jelentése, „fejni”, de kapcsolatban van a „fehér” szóval is. Az elnevezés egyesek szerint onnan ered, hogy a hagyomány szerint Ábrahám itt fejte meg állatait, míg a kifejezés mások szerint a környék fehér színű kőveire utalhat. Az ókori település 120 kilométerre található a tengertől, Szíria félszázadok síkföldjén, a Quweiq folyó partján. Az ókori város régészeti feltárása csak csekély mértékben valósult meg, mivel a romok felett a modern város húzódik.

Aleppó, Citadella

Damaszkusz

A dél-szíriai város neve először III. Thotmesz egyik földrajzi listáján tűnik fel az i.e. 15. században. Az arámi eredetű kifejezés értelme, „jól megöntözött hely”. A név eredete összefügg a település elhelyezkedésével, az Antilibanon hegység lábánál húzódik egy vízforrásokban bővelkedő oázisban. Két nagy forgalmú távolsági karavánút, a Via Maris és a Királyi út kereszteződésénél jött létre. Földrajzi elhelyezkedésénél fogva gyakori célpontja volt a szomszédos országok kereskedelmi és katonai akcióinak. Damaszkusz a bronzkor idején Amurru tartományhoz tartozott, a vaskor idején az új, arámi népesség egyik központi városa lett. Régészeti feltárását a modern város korlátozza.